

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

*Raport o wpływie
Wspólnej Polityki Rolnej
na tendencję polaryzacji
gospodarstw rolnych
w ramach poszczególnych
regionów kraju*

nr 94

Warszawa 2008

Część druga

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

***Raport o wpływie
Wspólnej Polityki Rolnej
na tendencję polaryzacji
gospodarstw rolnych
w ramach poszczególnych
regionów kraju***

Część druga

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Raport o wpływie
Wspólnej Polityki Rolnej
na tendencję polaryzacji
gospodarstw rolnych
w ramach poszczególnych
regionów kraju***

Część druga

*Redakcja naukowa
prof. dr hab. inż. Waldemar Michna*

*Autorzy:
dr inż. Barbara Chmielewska
prof. dr hab. inż. Waldemar Michna
dr inż. Alicja Mierostawska*

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2008

Autorzy publikacji są pracownikami naukowymi
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu

**Zróżnicowanie regionalne w rozwoju rolnictwa oraz jego wpływ
na problemy ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich**

w zadaniu *Zasięg i konsekwencje zróżnicowania funkcji gospodarstw rolnych
w ujęciu przestrzennym*

W publikacji dokonano oceny przemian strukturalnych w rolnictwie (polaryzacja i koncentracja gospodarstw rolnych i powierzchni użytków rolnych) na terenach trzech województw: mazowieckiego, podkarpackiego i podlaskiego. Celem tej pracy jest ustalenie przesłanek do określenia strategii rozwoju gospodarstw rolnych na okres najbliższych kilkunastu lat.

Opracowanie komputerowe
mgr inż. Danuta Lidke

Korekta
Krzysztof Kossakowski

Redakcja techniczna
Leszek Ślipki

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-66-9

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

Spis treści

Wprowadzenie (Waldemar Michna)	7
---	----------

I. Polaryzacja gospodarstw rolnych pod wpływem WPR w Polsce na przykładzie województwa mazowieckiego (Barbara Chmielewska)

Wstęp.....	10
Materiał i metody	14
1. Zasady funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej.....	15
2. Polaryzacja obszarowa gospodarstw rolnych w województwie mazowieckim w latach 2002-2007.....	19
2.1. Zmiany struktury liczby i powierzchni gospodarstw indywidualnych	19
2.2. Zmiany liczby gospodarstw	21
2.3. Zmiany areалу użytków rolnych.....	22
3. Polaryzacja gospodarstw, według ich siły ekonomicznej w ESU.....	23
4. Polaryzacja struktury produkcji rolniczej w województwie mazowieckim.....	25
5. Polaryzacja gospodarstw według ich źródła dochodów.....	30
6. Polaryzacja finansowego wsparcia gospodarstw rolnych w ramach WPR.....	32
6.1. Zróżnicowanie regionalne w aktywności rolników w pozyskiwaniu dopłat	33
6.2. Zróżnicowanie wielkości dopłat.....	34
7. Polaryzacja wyposażenia infrastrukturalnego w województwie mazowieckim	39
Podsumowanie	42
Literatura	42

II. Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na polskie gospodarstwa rolne – na przykładzie województwa podlaskiego (Alicja Mierosławska)

Wprowadzenie.....	44
1. Cel i zakres opracowania.....	44
2. Wpływ WPR na polskie rolnictwo.....	45
3. Zmiany regionalnych cen ziemi rolniczej	49
4. Zmiany w strukturze agrarnej	52
5. Zmiany regionalne w strukturze agrarnej gospodarstw rolnych w Polsce.....	54
Współczynnik koncentracji w 2002 r.....	57
6. Rolnictwo województw wschodnich na tle kraju i zmiany na przykładzie woj. podlaskiego.....	57
7. Ogólna charakterystyka województwa podlaskiego	58
8. Polaryzacja gospodarstw rolnych w woj. podlaskim na tle innych województw i kraju. 65	
9. Polaryzacja gospodarstw rolnych pod względem wielkości ekonomicznej (w ESU) ...	67
10. Polaryzacja regionalna pod względem specjalizacji gospodarstw	69
Podsumowanie i wnioski.....	75
Literatura	77

III. Rolnictwo podkarpackie oraz wojewódzka strategia poprawy obszarowej i ekonomicznej struktury jego gospodarstw rolnych

(Waldemar Michna)	79
1. Rolnictwo województwa podkarpackiego w świetle przeprowadzonej przez GUS ankiety spisowej w 2007 roku.....	80
2. Udział gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego (czyli udział gospodarstw rozwojowych) w całej populacji gospodarstw badanych przez GUS w 2007 roku.....	82
3. Strategia rozwoju gospodarki, a w tym rolnictwa na obszarach wiejskich woj. podkarpackiego w najbliższych dekadach	86
4. Działania samorządów woj. podkarpackiego w kwestiach rozwoju pozarolniczej gospodarki na wsi oraz rolnictwa.....	90
5. Źródła finansowania rozwoju pozarolniczej gospodarki wiejskiej	94
Literatura	98
Aneks.....	99

Wprowadzenie

W części pierwszej opracowania pt.: *Raport o wpływie WPR na tendencje polaryzacji gospodarstw rolnych w ramach poszczególnych regionów – część I*, opublikowanego w listopadzie 2008 r. zaprezentowane zostały wyniki badań nad uwarunkowaniami rozwoju rolnictwa a w tym gospodarstw rolnych w sześciu makroregionach kraju. Opublikowane wyniki badań potwierdzają w szczególności potrzebę ustalenia jednakowego, ale jednocześnie głównego kierunku systematycznego rozwoju rolnictwa dla wszystkich makroregionów, obliczonego na bezpieczeństwo żywnościowe oraz samowystarczalność żywnościową kraju, a także na duży wkład rolnictwa w rozwiązywanie problemów energetycznych kraju.

Jednakże na skutek bardzo zróżnicowanej sytuacji wyjściowej rolnictwa w różnych makroregionach, zadania etapowe na kolejne horyzonty czasowe nie mogą być identyczne dla wszystkich makroregionów. Zadania rolnictwa w różnych makroregionach na kolejne najbliższe dekady muszą być zróżnicowane. Wynika to przede wszystkim z różnicy struktury agrarnej w różnych makroregionach, a w tym ze zróżnicowanego udziału gospodarstw zmarginalizowanych w całych populacjach.

Jedną bowiem z najbardziej istotnych słabości polskiego rolnictwa jest fakt, że blisko połowa użytków rolnych znajduje się w użytkowaniu gospodarstw bardzo rozdrobnionych i nie posiadających zdolności do odtwarzania majątku produkcyjnego. W żadnym z krajów Zachodniej, ani Środkowej Europy – poza Polską – nie występuje sytuacja znamionująca się użytkowaniem połowy ziemi rolniczej przez gospodarstwa skazane na całkowitą marginalizację ze względu na ich małą powierzchnię i brak kapitału nie tylko na inwestycje strukturalne, ale także na brak zdolności tych gospodarstw do odtwarzania potencjału majątku produkcyjnego. W każdym makroregionie potrzebna jest taka sieć gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego, która w swojej całości będzie zdolna do dominowania w tworzeniu popytu na długookresowe oddzierżawienie ziemi od ulegających marginalizacji gospodarstw rolnych i tworzenia na ziemi od nich oddzierżawionej towarowych gospodarstw stanowiących mocnych partnerów przemysłu przetwarzające surowce rolne. W części pierwszej tej publikacji przedstawione zostały także wysiłki różnych samorządów na rzecz poprawy sytuacji rolnictwa w różnych makroregionach.

Część druga publikacji ocenia przemiany strukturalne w rolnictwie, jakie nastąpiły w wyniku transformacji ustrojowej w Polsce, a następnie po integracji z Unią Europejską, objęcia polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną, na te-

renach trzech województw: podlaskiego, podkarpackiego i mazowieckiego. Wybór tych województw wynikał m.in. z faktu, że są to regiony o znaczącym niedorozwoju rolnictwa i wysokim udziale gospodarstw zmarginalizowanych.

W czterdziestoleciu powojennym proces polaryzacji (zwłaszcza obszarowej) gospodarstw był w sposób zasadniczy zablokowany. Jeszcze w końcu lat 80-tych ze względów formalnoprawnych górną granicą gospodarstw indywidualnych było 50 ha, i 100 ha na Ziemiach Odzyskanych. W wyniku kapitalistycznych przekształceń, rozpoczął się proces polaryzacji gospodarstw, i trwa nadal. W efekcie transformacji tylko niewielka część gospodarstw odniosła duże korzyści i stała się gospodarstwami dochodowymi. Jednocześnie ponad połowa zepchnięta została do sektora gospodarstw samozaopatrzeniowych, o niskim dochodzie z produkcji rolniczej. Nastąpiła ogromna polaryzacja dochodów w przeliczeniu na członka rodziny. Przejawem procesu polaryzacji stał się, z jednej strony bardzo szeroki zasięg ubóstwa chłopskiego, a z drugiej – fakt osiągnięcia wysokich dochodów przez niewielką część rolników – farmerów, będących sprawnymi zarządcami gospodarstw o dużym potencjale produkcyjnym.

Jednocześnie zaznacza się tendencja do koncentracji ziemi w grupie większych obszarowo gospodarstw towarowych. Polaryzacja struktury obszarowej jest w znacznej mierze wynikiem tworzenia sektora bardzo dużych gospodarstw prywatnych na bazie byłych PGR.

Ważnym czynnikiem przyczyniającym się do polaryzacji cech i funkcji gospodarstw, w warunkach znacznego spadku dochodów rolniczych, jest rozpowszechnianie się pozarolniczych źródeł przychodów pieniężnych. W ujęciu globalnym przeważająca część rodzin wiejskich utrzymywała się głównie z przychodów nie powiązanych z gospodarstwem rolnym. Możliwości alternatywnych źródeł utrzymania wpłynęły na polaryzację funkcji gospodarstw rodzinnych. Ta część z nich, która z racji zasobności środków produkcji, a przede wszystkim relatywnie dużego obszaru użytków rolnych oraz stosunkowo wysokiego urynkowania produkcji, ewoluowała w kierunku przedsiębiorstwa rodzinnego. Część społeczności wiejskiej odchodziła z rolnictwa, powiększając na wsi grupę rodzin nie posiadających gospodarstwa rolnego.

Polaryzacja obszarowa gospodarstw zachodziła wolniej, niż ich polaryzacja społeczno-ekonomiczna. Polaryzacja jest odzwierciedleniem decyzji rolników: albo „odrotu” od rolnictwa (przejście gospodarstwa do grupy socjalnej), albo powiększenia go dla zdobycia i utrzymania pozycji na rynku.

Po objęciu polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną nastąpiło, w jednych dziedzinach przyspieszenie, a w innych spowolnienie procesów polaryzacyjnych, jakie nastąpiły w latach poprzednich zwłaszcza w zakresie: struktury obszarowej, struktury produkcji rolniczej, sytuacji dochodowej rodzin rol-

czych oraz źródeł pozyskiwania dochodów. Wspólna Polityka Rolna miała także udział, obok środków krajowych, w finansowaniu niektórych programów rozwoju obszarów wiejskich.

W prezentowanej części drugiej została zwrócona uwaga, także na kwestię strategii rozwoju rolnictwa w okresie dłuższym. Podjęto próbę odpowiedzi na pytania, jak np.:

- czy władze samorządowe posiadają strategie rozwoju rolnictwa,
- czy władze samorządowe dążą do przemian struktury agrarnej, a jeśli tak to w jakim kierunku,
- czy władze samorządowe wykorzystują fundusze unijne jako instrumenty likwidacji zapóźnień i poprawy struktury agrarnej.

Formalnie wszystkie samorzady wojewódzkie posiadają strategie rozwoju społeczno-gospodarczego województw, a w tym także rolnictwa i wsi. Nie wszystkie zapisy zadań strategicznych są jednak z jednakową pilnością realizowane. W województwie podlaskim realizowane są założenia w zakresie organizowania wyspecjalizowanych gospodarstw mleczarskich. Zorganizowanie dużej liczby wyspecjalizowanych gospodarstw mleczarskich pozwoliło wyeliminować dużą liczbę gospodarstw, które posiadały mniej niż 5 krów. W rezultacie tworzenia intensywnych gospodarstw mleczarskich wyeliminowano wiele gospodarstw o małej liczbie krów. Koncentracja krów w gospodarstwach jaka nastąpiła jest pozytywnym zjawiskiem. Negatywnym faktem jest to, że niewiele uczyniono, aby pomóc gospodarstwom rezygnującym z produkcji mleka w wyspecjalizowaniu się w innych kierunkach.

W województwie podkarpackim udzielono paru tysiącom gospodarstw, które posiadały minimum ziemi – pomoc aby mogły stać się rozwojowymi. W rzeczywistości w latach 2004-2007 blisko 3 tys. gospodarstw ocenionych w latach 2004-2003 jako niezdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego w drodze dzierżawy i dokupu ziemi w latach 2003-2007 stały się gospodarstwami rozwojowymi.

W województwie mazowieckim następowały powolne zmiany koncentracji ziemi i liczby gospodarstw na dwu biegunach: (1) gospodarstw małych (2-10 ha) oraz (2) dużych (20-100 ha). W tym województwie powiększyła się także liczba gospodarstw rozwojowych oraz wzrosła towarowość produkcji zwierzęcej.

W każdym z wymienionych wyżej trzech województw następował postęp, jednak przy wykorzystaniu różnych sposobów działania. Z analizy tych różnych sposobów postępowania narodzić się powinna strategia rozwoju rolnictwa w Polsce.

I. Polaryzacja gospodarstw rolnych pod wpływem WPR w Polsce na przykładzie województwa mazowieckiego

Wstęp

Przemiany w polskim rolnictwie i na obszarach wiejskich, jakie zapoczątkowane zostały w ostatniej dekadzie minionego wieku i kontynuowane na początku bieżącego stulecia wynikają zarówno z transformacji ustrojowej naszego kraju (początek lat 90. XX w.), jak i integracji Polski z Unią Europejską (UE) oraz objęcia polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną (WPR) (od 2004 r.). Przemiany te wyraziły się przede wszystkim polaryzacją obszarową i dochodową gospodarstw rolnych oraz zmianami infrastrukturalnymi na obszarach wiejskich, przy jednoczesnej dywersyfikacji regionalnej, która w wielu przypadkach pogłębiła się.¹

W czterdziestoleciu powojennym proces polaryzacji (zwłaszcza obszarowej) gospodarstw był w sposób zasadniczy zablokowany. Jeszcze w końcu lat 80-tych ze względów formalnoprawnych górną granicą gospodarstw indywidualnych było 50 ha, i na Ziemiach Odzyskanych 100 ha.

W wyniku kapitalistycznych przekształceń, przez cały okres lat 90. XX wieku (a także w obecnej dekadzie), trwa proces polaryzacji gospodarstw, w ramach którego olbrzymia grupa gospodarstw rolnych ograniczyła swoje związki z rynkiem i produkuje głównie na potrzeby własne, a tylko niewielka część stała się gospodarstwami wyraźnie dochodowymi. W 1992 r. aż ok. 53% gospodarstw było gospodarstwami socjalnymi i wyżywieniowymi, a zaledwie 15% dynamicznie powiększało produkcję towarową.²

Jednocześnie zaznaczyła się tendencja do skupiania coraz większej powierzchni użytków rolnych w coraz mniejszej liczbie większych obszarowo gospodarstwach towarowych. Polaryzacja struktury obszarowej jest w znacznej mierze wynikiem tworzenia sektora bardzo dużych gospodarstw prywatnych na bazie byłych PGR. Spis rolny w 1996 r. wykazał, iż w Polsce było 9 tys. gospodarstw prywatnych o powierzchni 50 ha i więcej, w tym 3,3 tys. gospodarstw

¹ Pojęcie polaryzacji stosowane jest w ekonomice rolnictwa najczęściej dla podkreślenia biegunowości w zróżnicowaniu gospodarstw rolnych pod względem obszarowym, dochodowym, produkcyjnym itp.

² L. Klank, pisał, że tylko ok. 15% gospodarstw rolnych odniosło korzyści z transformacji, a ponad połowa zepchnięta została do sektora gospodarstw głównie samozaopatrzeniowych, o dochodzie z produkcji rolnej w granicach 2,5-5 tys. rocznie na rodzinę. Za: F. Nowicki, 2003: *Kwestia agrarna w Polsce*. Część II. Maszynopis, [w:] http://lbc_1917_3.w.interia.pl.

miało 100 i więcej hektarów ziemi. Ta grupa największych obszarowo gospodarstw powiększała się, przede wszystkim dzięki przejmowaniu ziemi z sektora byłych państwowych gospodarstw rolnych. W 2007 r. w Polsce było ogółem 24,1 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 50 ha, w tym 8,1 tys. gospodarstw miało 100 i więcej ha użytków rolnych (analogicznie gospodarstw indywidualnych – 21,4 tys. oraz 5,8 tys.)³.

Zmiany, jakie zachodziły w strukturze obszarowej gospodarstw, wskazywały na tendencję dwubiegowości. W okresie 1988-1996 ubyło tylko 5,6% gospodarstw, na co złożyły się procesy likwidowania, dzielenia, lub powiększania starych, ale także zakładania nowych gospodarstw. Ubywało gospodarstw w przedziale 2-15 ha (przy jednoczesnej koncentracji w przedziale 5-10 ha), natomiast przybywało w grupach skrajnych: do 2 ha i powyżej 15 ha. A więc następował wzrost grup skrajnych kosztem „środków”. Relatywnie silniejszą tendencję wzrostową wykazywała grupa gospodarstw największych (dotyczyło to okresu do 1996 roku).

Ostatnia dekada XX wieku była okresem znacznego spadku dochodów w rolnictwie, głównie w wyniku niekorzystnych dla rolnictwa relacji cenowych. W efekcie nastąpił m.in. wzrost liczby wypowiedzianych umów o dzierżawę ziemi z zasobów Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa z powodu niepłacenia czynszów, a polaryzacja struktury gospodarstw rolnych pod względem ich obszaru uległa pewnemu osłabieniu. „W latach 1996-2000 – pisze J. Wilkin – tendencja wzrostu areалу wielkoobszarowych indywidualnych gospodarstw rolnych została zahamowana. Z danych GUS [...] wynika, że w latach 1996-1999 areal indywidualnych gospodarstw rolnych w grupie 100 ha użytków rolnych i więcej wzrósł o 0,8%, przy wzroście liczby tych gospodarstw o 14,8% [...] Natomiast z Mikropisu 2000 wynika, że areal tych gospodarstw wyraźnie się zmniejszył, przy „niewielkim wzroście ich liczby. W rezultacie średni areal gospodarstw wyraźnie się zmniejsza. Ta wtórna restrukturyzacja prowadzi przede wszystkim do przemieszczania się gruntów do gospodarstw z niższych grup obszarowych, czemu towarzyszy szczególnie szybki wzrost grupy obszarowej od 50 do 100 ha”. Jednak „tendencja do rozwoju gospodarstw wielkoobszarowych w rolnictwie polskim [...] jest tendencją trwałą. W latach 1996-2000 przy ogólnym spadku liczby indywidualnych gospodarstw rolnych o 8%, najwyższy wzrost liczby gospodarstw wystąpił w grupie obszarowej ponad 50 ha – wzrost aż o 42%, przy najwyższym spadku liczby gospodarstw w grupie obszarowej

³ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku*. GUS, Warszawa 2008, s. 341, 343.

10-15 ha o 14,5% i w grupie 5-10 ha o 14%. Wydaje się, że te ekstrema wraz z upływem czasu będą się przesuwały do coraz wyższych grup obszarowych”.⁴

Wielkość gospodarstwa ma podstawowe znaczenie dla perspektyw jego istnienia. J. St. Zegar systematyzuje gospodarstwa na antyrozwojowe i prorozwojowe. Do pierwszych zalicza gospodarstwa o wielkości obszaru < 5 ha, a do drugich => 5 ha.⁵

W ramach zmian w strukturze obszarowej gospodarstw ujawniły się dwie tendencje: polaryzacja struktury i koncentracja ziemi w gospodarstwach największych, przy powolnym wzroście ich liczby. Polaryzacja była odzwierciedleniem racjonalnych decyzji rolników: albo „odwrotu” od rolnictwa (przejście gospodarstwa do grupy socjalnej), albo powiększenia go dla zdobycia i utrzymania pozycji na rynku. Następował proces polaryzacji gospodarstw rodzinnych na gospodarstwa socjalne i rynkowe. W. Józwiak podaje, że stan polaryzacji gospodarstw rolnych w 2004 r. ukształtował się następująco:⁶

- na biegunie pierwszym znalazły się gospodarstwa socjalne (ok. 1 mln gospodarstw o wielkości do 2 ESU, w tym 670 tys. o powierzchni poniżej 1 ha, tj. 36% ogółu); dochody z produkcji rolniczej były w tych gospodarstwach bardzo małe i partycypowały w 9-10% łącznych dochodów rodzin.
- na biegunie drugim znalazły się polskie farmy (ok. 220-230 tys. gospodarstw, tj. 12,6% ogółu); wyróżniała je wielkość 8 i więcej ESU, co świadczy o dużej skali produkcji oraz cechowała dodatnia reprodukcja majątku trwałego.

W 2007 r. aż 68,0% (ponad 1,6 mln) gospodarstw indywidualnych wykazywało niską siłę ekonomiczną (do 2 ESU), a kolejne 21,8% (520,9 tys.) stanowiły gospodarstwa nie zapewniające opłaty parytetowej (2-8 ESU). Gospodarstw zapewniających opłatę parytetową, ale nie rentowność kapitału (8-16 ESU) było 6,8% (82,8 tys.); natomiast gospodarstw zapewniających parytet pracy własnej i rentowność (tj. powyżej 16 ESU) było zaledwie ok. 4,0% (ok. 96,6 tys. gospodarstw)⁷.

Polaryzacja obszarowa gospodarstw zachodziła wolniej, niż ich polaryzacja społeczno-ekonomiczna. W odniesieniu do rodzin wiejskich ma miejsce pro-

⁴ Cytat za: F. Nowicki, 2003: *Kwestia agrarna w Polsce*. cz. II. Maszynopis. [w:] http://lbc_1917_3.w.interia.pl.

⁵ J. St. Zegar, 2006: *Źródła utrzymania rodzin powiązanych z rolnictwem*. Studia i Monografie Nr 133, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 316.

⁶ W. Józwiak, 2006: *Obecne przemiany polskiego rolnictwa i perspektywa 2007-2013*, prezentacja, na konferencji pt.: „*Polska wieś od nowa – szanse obszarów wiejskich w perspektywie 2007-2013*”, UKiE, MRiRW, Warszawa 07.12.2006.

⁷ W tej zbiorowości są także gospodarstwa o powierzchni do 1 ha (właściwie działki). Niestety dostępny materiał empiryczny nie pozwala na wyodrębnienie tej grupy z ogólnej liczby gospodarstw zagregowanych według ich siły ekonomicznej.

ces polaryzacji dochodów w przeliczeniu na członka rodziny. Jego przejawem jest z jednej strony bardzo szeroki zasięg ubóstwa chłopskiego (lub szerzej: wiejskiego), a z drugiej strony fakt osiągania wysokich dochodów przez niewielką część rolników – producentów rolnych i sprawnych zarządców gospodarstw o dużym potencjale produkcyjnym.

W warunkach spadku znaczenia dochodów rolniczych, jako źródła ogólnych dochodów w gospodarstwie, ważnym czynnikiem przyczyniającym się do polaryzacji gospodarstw jest rozpowszechnianie się pozarolniczych źródeł przychodów pieniężnych. J. St. Zegar zwraca uwagę na wysoki (większy niż najmu) udział świadczeń w strukturze dochodów rodzin rolniczych.⁸ Możliwości alternatywnych źródeł utrzymania wpłynęły na polaryzację funkcji gospodarstw rodzinnych. Część gospodarstw, głównie o dużym obszarze użytków rolnych i zasobności środków produkcji, ewoluowała w kierunku przedsiębiorstwa rodzinnego, tworząc bazę dla rodzin z kategorii rolniczej. Część społeczności wiejskiej odeszła z rolnictwa, powiększając na wsi grupę rodzin nie posiadających gospodarstw rolnych. „W konsekwencji – pisze A. Sikorska – liczebność wiejskiej ludności niechłopskiej stale się powiększała”. Z tabeli 1, zamieszczonej w cytowanej publikacji wynika, że w latach 1988-2005 udział procentowy rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego zmniejszył się z 58,5% do 43,0%, podczas gdy w tym samym okresie udział procentowy rodzin bez użytkownika gospodarstwa rolnego zmniejszył się z 41,5% do 57,0%.⁹

W 2007 r. w ogólnej krajowej puli indywidualnych gospodarstw domowych najwięcej, tj. 31,6% (755,3 tys.) było gospodarstw, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z najmu, podczas gdy mniej (25,3%, tj. 602,9 tys.) było gospodarstw, w których ponad 50% dochodów ogółem stanowiły dochody z działalności rolniczej.¹⁰

W okresie transformacji w Polsce malało zatrudnienie w rolnictwie. W 1988 r. zatrudnionych w rolnictwie ogółem (uspołecznionym i nieuspołecznionym) było 4731,3 tys. osób, w tym w gospodarce nieuspołecznionej 3 731,9 tys. osób.¹¹ W 1995 r. zatrudnienie w rolnictwie ogółem zmniejszyło się do 4 125,3 tys. (liczba pracujących w gospodarstwach indywidualnych wyniosła 3 936,0 tys., a w spółdzielniach produkcji rolniczej było 44,1 tys. członków). W 2002 roku GUS podał liczbę pracujących w rolnictwie w dwóch wariantach:

⁸ J. St. Zegar, 2006: *Źródła utrzymania rodzin powiązanych z rolnictwem*. Studia i Monografie, Nr 133, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 37.

⁹ S. Sikorska, 2007: *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej*. Synteza. Projekt badawczy Nr 1 H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 9.

¹⁰ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku*. GUS, Warszawa, s. 470-471.

¹¹ *Rocznik Statystyczny 1989*. GUS, Warszawa, s. 314.

- (1) na podstawie wyników *Narodowego Spisu Rolnego* przeprowadzonego w 1996 r. (wariant A) w rolnictwie pracowało 4229,4 tys. osób (w gospodarstwach indywidualnych 4129,8 tys.; członków spółdzielniach produkcji rolniczej było 20,8 tys.);
- (2) na podstawie wyników *Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002* oraz *Powszechnego Spisu Rolnego 2002* (wariant B) zatrudnienie w rolnictwie kształtowało się na poziomie 2109,0 tys. osób pełnozatrudnionych (w gospodarstwach indywidualnych 2009,4 tys.; członków spółdzielni produkcji rolniczej było 20,8 tys.).¹² W 2006 r. liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się do 2029,9 tys. osób, przy czym spadek ten był wynikiem przede wszystkim zmniejszenia się liczby członków spółdzielni produkcji rolniczej do 14,7 tys., gdyż liczba pracujących w gospodarstwach indywidualnych nie zmieniła się (2009,4 tys.).¹³

Wielu badaczy wskazuje na zauważalne zjawisko wydzielenia się w toku transformacji, sporej grupy rodzin wiejskich bez gospodarstwa. Znaczna część tej populacji zasilila grupę biernych zawodowo (w tym, zatrudnianych dorywczo lub „na czarno”); znaczna część migrowała.

Material i metody

W prezentowanym opracowaniu podjęto próbę pokazania, czy i w jakiej skali objęcie polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną miało wpływ na proces polaryzacji gospodarstw rolnych oraz rozwój infrastruktury na obszarach wiejskich.

Wspólna Polityka Rolna miała wpływ na polaryzację w zakresie:

- 1) struktury obszarowej,
- 2) struktury produkcji rolniczej,
- 3) sytuacji dochodowej rodzin rolniczych,
- 4) źródeł pozyskiwania dochodów,
- 5) infrastruktury obszarów wiejskich.

Procesy te zostały przedstawione ze szczególnym uwzględnieniem województwa mazowieckiego, największego w kraju, zajmującego największy odsetek krajowych użytków rolnych, jednocześnie województwa o znacznej dywer-

¹² *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, s. 220.

Uwaga: Dane o pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie w 2002 r. (wariant B) i w latach następnych (aut.) nie są w pełni porównywalne za lata poprzednie. Uwagi do Działu II. Rolnictwo. *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, s. 181.

¹³ *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*. GUS, Warszawa, s. 220.

syfikacji wewnętrznej. Podstawowy materiał empiryczny stanowiły dane statystyki masowej GUS oraz MRiRW, ARiMR i ANR. Dla porównania przyjęto, jako okres przed wprowadzeniem WPR rok 2002, a jako okres po wprowadzeniu WPR rok 2007. W miarę potrzeb (np. ze względu na brak dostępnych danych przyjęto lata 2000, 2001, lub 2005, albo 2006).

Na wstępie należy zaznaczyć, że w województwie mazowieckim, podobnie jak w kraju, zasadnicze zmiany, zwłaszcza w rolnictwie, ale także na obszarach wiejskich, były wynikiem transformacji, natomiast WPR utrwaliła lub zahamowała pewne procesy, które rozpoczęły się wraz z transformacją.

Wpływ WPR zaznaczył się dwojako:

- 1) w odniesieniu do gospodarstw rolnych, tj. zmian obszarowych, źródeł dochodów, skali i kierunków produkcji oraz
- 2) w odniesieniu do obszarów wiejskich, tj. zmian infrastrukturalnych na wsi.

1. Zasady funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej

Zmiany w rolnictwie i na obszarach wiejskich, jakie nastąpiły w procesie transformacji zachowały podobną tendencję po integracji Polski z UE i objęcia polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną (WPR), jednak z tą różnicą, że jedne zostały osłabione, a inne wzmocnione.

Do celów Wspólnej Polityki Rolnej zgodnie z art. 33 Traktatu Amsterdamskiego (dawniej: art. 39 Traktatu Rzymskiego) należało w pierwszej kolejności podniesienie wydajności produkcji rolnej i jej racjonalny rozwój poprzez promocję postępu technicznego oraz pełne wykorzystanie środków produkcji i siły roboczej, zapewnienie odpowiednich dochodów i poziomu życia społeczności wiejskiej, zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw żywności oraz utrzymanie umiarkowanych cen, stabilizacja rynku produktów rolnych w krajach Wspólnoty.

Realizacja Wspólnej Polityki Rolnej doprowadziła do zapewnienia Wspólnocie samowystarczalności żywnościowej. Jednak prowadzenie Wspólnej Polityki Rolnej poprzez intensyfikację produkcji w oparciu o istniejący system interwencji na rynku rolnym Wspólnoty, doprowadziło do wystąpienia nadwyżek produkcji. Dlatego też rozpoczęto proces modyfikacji polityki rolnej, którego celem była zmiana orientacji polityki rolnej powodującej zwiększanie nadwyżek produkcyjnych, stagnację dochodów gospodarstw rolnych pomimo zwiększających się nakładów oraz zmniejszanie liczby zatrudnionych w rolnictwie, a także wzrost kosztów budżetowych przeznaczonych na rolnictwo. Zmodyfikowane założenia, zasady i cele oparte zostały na planie MacSharry'ego i oznaczały prowadzenie polityki pomocy finansowej z uwzględnieniem potrzeb i problemów indywidualnych i regionalnych. Podstawowym celem programu

MacSharry'ego było przeorientowanie Wspólnej Polityki Rolnej z uwzględnieniem aspektów społecznych i gospodarczych tak, aby umożliwić stały rozwój obszarów wiejskich oraz ochronę środowiska naturalnego. Wsparcie Wspólnoty skierowano na rozwój agroturystyki oraz tworzenie nowych, innych miejsc pracy na obszarach wiejskich.

Na szczycie Unii Europejskiej w Berlinie (1999 r.) w ramach dyskusji nad dokumentem Agenda 2000, postanowiono utrzymać na lata 2000-2006 generalne zasady Wspólnej Polityki Rolnej, uznając jednak potrzebę kontynuacji reform. Zmiany zmierzały w kierunku zapewnienia rolnictwu jego wielofunkcyjnego charakteru, rozwoju uwzględniającego ochronę środowiska naturalnego, zwiększenia konkurencyjności, przy jednoczesnym respektowaniu oczekiwań konsumentów w zakresie bezpieczeństwa i jakości żywności oraz poprawy warunków hodowli i uboju zwierząt. W celu stabilizacji wydatków na rolnictwo Rada Europejska podjęła decyzję o zastosowaniu konkretnych instrumentów ograniczających koszty interwencji rolnej na rynku mleka w proszku, zbóż, wołowiny i roślin oleistych. W celu przeciwdziałania spadkowi dochodów rolniczych z tytułu niższych cen i niższego poziomu produkcji przewidziano nowe płatności kompensacyjne wypłacane bezpośrednio rolnikom. W Agendzie 2000 zapewniono finansową pomoc przeznaczoną m.in. na:

- umożliwienie startu młodym rolnikom,
- system wcześniejszego przechodzenia rolników na emerytury,
- upowszechnianie metod produkcji rolniczej mających na celu ochronę środowiska, utrzymanie terenów wiejskich (tzw. agro-środowisko), poprawy jakości krajobrazu, zasobów naturalnych, gleby i różnorodności biologicznej,
- reorientacji produkcji zgodnie z trendami rynkowymi,
- rozwoju nowych rynków zbytu na produkty rolne,
- poprawy i monitorowania jakości produktów i ich walorów zdrowotnych,
- system premii przy przeznaczeniu produkcji rolnej na cele niespożywcze,
- system pomocy finansowej dla inwestycji mających na celu zmianę charakteru produkcji (np. przetwórstwo, agroturystyka).

Działania prowadzone przez Unię Europejską w ramach Wspólnej Polityki Rolnej zarówno w jej aspekcie rynkowym jak i strukturalnym mają służyć wzrostowi dochodów z rolnictwa, poprawie warunków życia, pracy i produkcji z jednoczesnym prowadzeniem gospodarki rolnej w sposób przyjazny dla środowiska naturalnego.¹⁴

¹⁴ E-strona: Przedstawicielstwa Komisji Europejskiej w Polsce. Por. także: M. Wigier, 2007: *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej oraz kierunki jej modyfikacji*. Studia i Raporty IUNG-PIB, Zeszyt 7, s. 21-31.

Proces włączenia polskiego rolnictwa w obszar Wspólnej Polityki Rolnej UE okazał się trudnym problemem w negocjacjach, głównie z uwagi na:

- niski poziom dochodów większości polskich rolników,
- wysoki, na tle rozwiniętych krajów UE, odsetek osób pracujących w rolnictwie „jawne” oraz „ukryte” w gospodarstwach rolnych bezrobocie na wsi,
- ubóstwo polskiej wsi i związany z nim gorszy, niż w miastach poziom wykształcenia jej mieszkańców,
- zapóźnienia w rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich,
- niedobory pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich.

Podstawą finansowania WPR był Fundusz Orientacji i Gwarancji w Rolnictwie, który służy realizacji dwóch celów:

- wspieraniu mechanizmów rynkowych (Sekcja Gwarancji),
- polityce strukturalnej na obszarach wiejskich (Sekcja Orientacji).

W ramach tak zwanego „pierwszego filaru” Wspólnej Polityki Rolnej, stosowane były (finansowane z Funduszu Gwarancji) mechanizmy:

- podtrzymywania cen rynkowych;
- ograniczania nadprodukcji (kwoty produkcyjne, powierzchnie bazowe, płony referencyjne, limity premii);
- podtrzymywanie dochodów rolniczych płatnościami bezpośrednimi, które uzupełniały dochody ze sprzedaży produktów rolnych.

Tak zwany „drugi filar” Wspólnej Polityki Rolnej, finansowany głównie z Funduszu Orientacji stosował mechanizmy wspierania przemian strukturalnych w rolnictwie i jego otoczeniu, takie jak: renty strukturalne, zalesienia, programy rolno-środowiskowe, pomoc dla gospodarstw położonych na obszarach niekorzystnych dla rolnictwa, dywersyfikacja działalności w gospodarstwach rolnych i wielofunkcyjny rozwój wsi.

Wspólna Polityka Rolna, jest elastyczna w stosunku do otaczającej jej przestrzeni i zachodzących przemian społeczno-gospodarczych. Wcześniejsze działania „nie rozwiązywały bowiem m.in. takich problemów obszarów wiejskich, jak: znacznie niższe dochody ludności rolniczej w porównaniu ze średnimi w kraju, starzenie się ludności, wyższy stopień bezrobocia, ograniczony dostęp do podstawowych usług, marginalizacja społeczna, mniejsze możliwości zatrudnienia, brak równowagi między działalnością rolniczą a jej wpływem na tereny wiejskie oraz środowisko naturalne”¹⁵.

Kształt Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) w latach 2007-2013 określają postanowienia Rady UE z 26 czerwca 2003 r.¹⁶, a także ramy dla polityki roz-

¹⁵ M. Wigier, 2007: *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej oraz kierunki jej modyfikacji*. Studia i Raporty IUNG-PIB, Zeszyt 7, s. 25.

¹⁶ *CAP Reform – Presidency Compromise*. COM, 2003, 23 final.

woju wsi wytyczone w Europejskim Funduszu Rolnym Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Zmiany wprowadzone do WPR w Luksemburgu w 2003 roku polegały przede wszystkim na odejściu od stosowania mechanizmów deformujących rynek i nadaniu większego znaczenia działaniom z zakresu rozwoju obszarów wiejskich. Założono, że europejskie rolnictwo musi być bardziej zorientowane na rynek oraz w większym stopniu odpowiadać oczekiwaniom konsumentów odnośnie jakości żywności. Urynkowieniu sektora rolnego ma służyć wprowadzenie jednolitej płatności obszarowej, której wysokość nie będzie zależęć od wielkości produkcji w gospodarstwie – tak zwane oddzielenie płatności od produkcji (ang. *decoupling*). W celu zagwarantowania wysokiej jakości żywności Komisja Europejska zdecydowała się na wprowadzenie od 1 stycznia 2005 roku zasady współzależności (ang. *cross-compliance*), w myśl której uzyskanie dopłaty bezpośredniej przez gospodarstwo będzie zależało od spełnienia przez nie standardów ochrony środowiska, weterynaryjnych i jakościowych.¹⁷ Wśród innych elementów reformy do najważniejszych należą:

- ograniczenie dopłat dla największych producentów rolnych i przeznaczenie zaoszczędzonych środków na rozwój obszarów wiejskich – tzw. modulacja płatności bezpośrednich (ang. *modulation*),
- likwidacja interwencyjnego skupu żyta przy jednoczesnym wprowadzeniu mechanizmu osłonowego: obowiązkowe wsparcie regionów wytwarzających żyto środkami z modulacji (w przypadku krajów, w których produkcja żyta stanowi więcej niż 5% całkowitej produkcji zbóż oraz więcej niż 50% całkowitej produkcji żyta w UE),
- mechanizm dyscypliny finansowej, który ma zagwarantować utrzymanie wydatków na WPR na poziomie ustalonym podczas szczytu Rady UE w Berlinie w 2002 roku,
- wzrost znaczenia programów na rzecz rozwoju obszarów wiejskich,
- redukcja cen interwencyjnych mleka, rekompensowana wyższymi płatnościami bezpośrednimi, kwoty mleczne utrzymane będą do 2014/15 roku.

Nowy system wsparcia w ramach WPR ma na celu promowanie rolnictwa zrównoważonego i zorientowanego na rynek. Do tej pory rolnicy wytwarzali często nie to, na co występował popyt zgłaszany przez konsumentów, ale to, do produkcji czego przysługiwały dopłaty bezpośrednie. Powodowało to występowanie nadmiernej podaży wielu produktów rolnych, co też negatywnie oddziaływało na środowisko naturalne. Obecnie rolnicy będą decydować o tym, co, jak i ile produkować. Dopłaty bezpośrednie w obecnym kształcie zostają zniesione i zastąpione nowym systemem płatności, w którym państwo członkowskie będzie mogło wybrać pomiędzy dwoma systemami płatności:

¹⁷ Zasada współzależności ma być wprowadzana w Polsce od 2009 roku.

- jednolitą płatnością na gospodarstwo (JPG),
- jednolitą płatnością regionalną (JPR).

W nowym podejściu do problematyki rozwoju obszarów wiejskich Komisja Europejska wymieniła trzy priorytety, które muszą być uwzględnione w przyszłej polityce rozwoju wsi. Są to:

- wzrost konkurencyjności sektora rolnego poprzez wsparcie restrukturyzacji,
- poprawa stanu środowiska naturalnego poprzez poprawę stanu zarządzania gruntami (Natura 2000),
- poprawa jakości życia na obszarach wiejskich; promowanie dywersyfikacji działalności gospodarczej w rejonach wiejskich i wspieranie jej odpowiednimi środkami polityki wiejskiej.

Pochodną wymienionych powyżej priorytetów są działania zagregowane w trzech podstawowych osiach:

- (1 oś) – poprawa konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa;
- (2 oś) – poprawa środowiska i gospodarowania gruntami;
- (3 oś) – dywersyfikacja gospodarki wiejskiej i poprawa poziomu życia. Dodatkowo wyodrębniono inicjatywę LEADER (tzw. oś IV).¹⁸

Nowa polityka rozwoju obszarów wiejskich stanowi pewną ciągłość poprzednich ustaleń, ale jednocześnie wprowadza szereg nowych postanowień, z których podstawowe to przekazanie krajom członkowskim wyboru takich programów, które najlepiej odpowiadać będą potrzebom danego regionu.

2. Polaryzacja obszarowa gospodarstw rolnych w województwie mazowieckim w latach 2002-2007

Po objęciu polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną nastąpiło utrwalenie procesów polaryzacyjnych, jakie wystąpiły w latach poprzednich zwłaszcza w zakresie struktury obszarowej i struktury siły ekonomicznej gospodarstw rolniczych oraz struktury produkcji rolnej. Podobne tendencje wystąpiły w województwie mazowieckim.

2.1. Zmiany struktury liczby i powierzchni gospodarstw indywidualnych

W latach 2002-2007, zarówno w Polsce, jak i w województwie mazowieckim nastąpił spadek liczby gospodarstw o powierzchni do 1 ha (działek) oraz o powierzchni powyżej 1 ha UR. Uległy także zmniejszeniu powierzchnia

¹⁸ Ł. Hardt, 2007: *Implikacje reformy Wspólnej Polityki Rolnej dla polskiego Rolnictwa i obszarów wiejskich*. Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa, www.ukie.gov.pl, wydanie II uzupełnione, s. 5-7 oraz *PROW na lata 2007-2013*. MRiRW, Warszawa, lipiec 2007.

użytków rolnych, użytkowanych zarówno w grupie działek, jak i w grupie gospodarstw rolnych o obszarze powyżej 1 ha UR.

W strukturze gospodarstw natomiast, udział liczby gospodarstw o powierzchni do 1 ha (działek) zmniejszył się, a gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR zwiększył. Taka sama tendencja (choć dynamika zmian była słabsza) wystąpiła w odniesieniu do arealu użytków rolnych – zmniejszył się udział ziemi użytkowanej przez gospodarstwa (działki) o powierzchni do 1 ha, a wzrósł w grupie gospodarstw powyżej 1 ha UR (tabela 1).

Tabela 1. Zmiany struktury liczby i powierzchni gospodarstw indywidualnych ogółem w Polsce i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Powierzchnia użytków rolnych w ha	Polska				Województwo Mazowieckie			
	Liczba gospodarstw		Powierzchnia użytków rolnych		Liczba gospodarstw		Powierzchnia użytków rolnych	
	2002	2007	2002	2007	2002	2007	2002	2007
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
od 0 do 1 ha	33,4	29,9	2,7	2,3	21,0	17,6	1,5	1,3
powyżej 1 ha	66,6	70,1	97,3	97,7	79,0	82,4	98,5	98,7
	Gospodarstwa powyżej 1 ha = 100							
1-2	26,5	23,4	5,0	4,4	19,9	17,7	3,8	3,7
2-3	14,4	15,2	4,7	4,7	12,1	13,2	4,0	4,2
3-5	17,9	18,9	9,4	9,4	17,7	18,5	9,4	9,5
5-10	21,9	22,2	20,9	20,1	27,9	28,1	27,0	26,4
10-15	9,4	9,2	15,3	14,3	12,2	11,5	19,9	18,2
15-20	4,3	4,3	9,9	9,5	5,1	5,0	11,9	11,2
20-30	3,3	3,6	10,6	11,1	3,5	4,0	11,1	12,3
30-50	1,6	2,1	8,1	9,8	1,3	1,6	6,3	7,6
50-100	0,6	0,9	5,5	7,4	0,3	0,4	2,5	3,7
100 i więcej	0,3	0,3	10,4	9,2	0,1	0,1	4,1	3,3

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw (lata 2003 i 2007).

- W województwie mazowieckim w ogólnej puli gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha największy odsetek stanowią gospodarstwa w grupie obszarowej 5-10 ha. W latach 2002-2007 udział tej grupy gospodarstw wzrósł z 27,9 do 28,1%. Wzrósł też udział gospodarstw w grupach obszarowych małych (2-5 ha) oraz dużych (20-100 ha); natomiast największych (100 i więcej ha) pozostał na tym samym poziomie.

Zmniejszył się udział liczby gospodarstw najmniejszych (1-2 ha) oraz średnich (10-20 ha).

- W województwie mazowieckim największy areal użytków rolnych skupiony jest w gospodarstwach o powierzchni z grupy obszarowej 5-10 ha, ale w latach 2002-2007 udział użytków rolnych tej grupy gospodarstw zmalał w ogólnej puli użytków rolnych województwa z 27,0 do 26,4%. Zmalał też udział arealu

w grupie gospodarstw najmniejszych (1-2 ha), średnich (10-20 ha) oraz największych (100 i więcej ha).

Wzrósł natomiast udział areалу użytków rolnych w grupach gospodarstw małych (2-5 ha) oraz dużym (20-100 ha), co wskazuje na tendencję do polaryzacji użytków rolnych w dwóch grupach obszarowych, leżących na przeciwległych biegunach, mianowicie w grupie gospodarstw małych i dużych.

2.2. Zmiany liczby gospodarstw

W latach 2002-2007, zarówno w Polsce, jak i w województwie mazowieckim nastąpił spadek liczby gospodarstw, w tym przede wszystkim gospodarstw o powierzchni do 1 ha (działek), a także gospodarstw o powierzchni 1-20 ha. Natomiast wzrost liczby gospodarstw zaznaczył się dopiero od ich areálu powyżej 20 ha. Podobna tendencja wystąpiła w województwie mazowieckim, jednak z pewnymi różnicami (wzrost liczby gospodarstw w grupie obszarowej 2-3 ha, oraz spadek w grupie 100 i więcej ha) (tabela 2).

Tabela 2. Zmiany liczby gospodarstw indywidualnych ogółem w Polsce i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Powierzchnia użytków rolnych w ha	Liczba gospodarstw							
	Polska				Województwo Mazowieckie			
	w liczbach bezwzględnych			%	w liczbach bezwzględnych			%
	2002	2007	różnica 2007-02	$\frac{2007}{2002}$	2002	2007	różnica 2007-02	$\frac{2007}{2002}$
Ogółem	2 928 578	2 575 113	-353 465	87,9	369 140	334 665	-34 475	90,7
od 0 do 1 ha	976 852	771 050	-205 802	78,9	77 686	58 981	-18 705	75,9
powyżej 1 ha	1 951 726	1 804 063	-147 663	92,4	291 454	275 684	-15 770	94,6
1-2	516 836	422 533	-94 303	81,8	57 954	48 861	-9 093	84,3
2-3	280 996	273 675	-7 321	97,4	35 211	36 266	1 055	103,0
3-5	348 466	340 303	-8 163	97,7	51 588	50 938	-650	98,7
5-10	426 520	399 868	-26 652	93,8	81 348	77 519	-3 829	95,3
10-15	182 505	166 435	-16 070	91,2	35 457	31 573	-3 884	89,0
15-20	83 790	77 474	-6 316	92,5	14 966	13 738	-1 228	91,8
20-30	64 080	65 189	1 109	101,7	10 071	10 910	839	108,3
30-50	31 432	37 126	5 694	118,1	3 726	4 358	632	117,0
50-100	11 977	15 615	3 638	130,4	828	1 236	408	149,3
100 i więcej	5 124	5 846	722	114,1	305	286	-19	93,8

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw (lata 2003 i 2007).

- W województwie mazowieckim wystąpiła wyraźna polaryzacja wzrostu liczby gospodarstw na dwóch przeciwległych biegunach, mianowicie w grupie obszarowej 2-3 ha oraz 20-100 ha.
- Spadek liczby gospodarstw nastąpił w grupach obszarowych najmniejszych (1-2 ha) i największych (100 i więcej ha) oraz średnich (3-20 ha). Najwięcej

ubyło gospodarstw w grupie 1-2 ha, aż 9 tys. oraz w grupach 5-10 ha i 10-15 ha – po 3,8 tys. gospodarstw.

2.3. Zmiany areалу użytków rolnych

W latach 2002-2007 w Polsce zmniejszyła się powierzchnia użytków rolnych, będących we władaniu gospodarstw w grupach obszarowych do 20 ha. Szczególnie wysoki spadek dotyczył grupę gospodarstw o powierzchni 5-15 ha oraz 100 i więcej ha. Natomiast w grupach gospodarstw większych 20-100 ha areal użytków rolnych zwiększył się. Podobne, jak w kraju, tendencje te wystąpiły w województwie mazowieckim, z tą różnicą, że w powiększył się także areal użytków rolnych, będących we władaniu gospodarstw z grupy obszarowej 2-3 ha (tabela 3).

Tabela 3. Zmiany powierzchni gospodarstw indywidualnych ogółem w Polsce i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Powierzchnia użytków rolnych w ha	Powierzchnia gospodarstw w ha							
	Polska				Województwo Mazowieckie			
	w hektarach			%	w hektarach			%
	2002	2007	różnica 2007-02	$\frac{2007}{2002}$	2002	2007	różnica 2007-02	$\frac{2007}{2002}$
Ogółem	14858425	14418199	-440226	97,0	2188537	2129511	-59026	97,3
od 0 do 1 ha	396482	330824	-65658	83,4	32150	27502	-4648	85,5
powyżej 1 ha	14461943	14087375	-374568	97,4	2156387	2102009	-54378	97,5
1-2	725041	613315	-111726	84,6	81531	77748	-3783	89,2
2-3	684603	667412	-17191	97,5	85852	89145	3293	103,8
3-5	1353354	1322528	-30826	97,7	202277	199665	-2612	98,7
5-10	3029132	2836174	-192958	93,6	582824	555332	-27492	95,3
10-15	2213745	2019873	-193872	91,2	428931	382334	-46597	89,1
15-20	1437827	1333099	-104728	92,7	256464	235940	-20524	92,0
20-30	1536608	1568085	31477	102,0	239975	259181	19206	108,0
30-50	1171762	1387460	215698	118,4	136760	160482	23722	117,3
50-100	799707	1044238	244531	130,6	52881	78781	25900	149,0
100 i więcej	1510163	1295191	-214972	85,8	88891	68401	-20490	76,9

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw (lata 2003 i 2007).

- W województwie mazowieckim wystąpiła wyraźna polaryzacja wzrostu areалу użytków rolnych, w grupach gospodarstw, znajdujących się na dwóch prawie przeciwległych biegunach, mianowicie w grupie obszarowej 2-3 ha oraz 20-100 ha.
- Spadek powierzchni użytków rolnych nastąpił w grupach obszarowych najmniejszych gospodarstw (1-2 ha), największych (100 i więcej ha) oraz średnich (3-20 ha). Najwięcej ubyło areалу użytków rolnych w gospodarstwach grupy 10-15 ha – 46,6 tys. hektarów.

- W 2002 r. grupa gospodarstw o powierzchni 5-10 ha, zarówno w województwie mazowieckim, jak i na terenie całej Polski, była pod względem liczebności grupą dominującą i w 2007 r. to pierwsze miejsce „utrzymała”. Średnia wielkość użytków rolnych w przeciętnym gospodarstwie tej grupy obszarowej średnio w Polsce zmniejszyła się niewiele (z 7,10 do 7,09 ha), a w województwie mazowieckim pozostała na tym samym poziomie (7,16 ha). Zmiany średniej wielkości areалу użytków rolnych w poszczególnych grupach obszarowych przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Zmiany średniej wielkości areалу użytków rolnych w poszczególnych grupach obszarowych w Polsce ogółem i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Grupy obszarowe gospodarstw rolnych w ha	Polska			Województwo Mazowieckie		
	średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie w hektarach					
	2002	2007	Zmiana 2002-2007 (+) (-)	2002	2007	Zmiana 2002-2007 (+) (-)
Ogółem	5,07	5,60	+	5,93	6,36	+
od 0 do 1 ha	0,41	0,43	+	0,41	0,47	+
powyżej 1 ha	7,41	7,81	+	7,40	7,62	+
1-2	1,40	1,45	+	1,41	1,49	+
2-3	2,44	2,44	bez zmian	2,67	2,46	-
3-5	3,88	3,89	+	3,92	3,92	bez zmian
5-10	7,10	7,09	-	7,16	7,16	bez zmian
10-15	12,13	12,14	+	12,10	12,11	+
15-20	17,16	17,21	+	17,14	17,17	+
20-30	23,98	24,05	+	23,83	23,76	-
30-50	37,28	37,37	+	36,70	36,82	+
50-100	66,77	66,87	+	63,87	63,74	-
100 i więcej	294,72	221,55	-	291,45	239,16	-

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Statystyka i charakterystyka gospodarstw rolnych w 2002 r.* GUS, Warszawa 2003, s. 282-283 oraz *Charakterystyka gospodarstw w 2007 roku.* GUS, Warszawa 2008, s. 342-342.

- Analiza zmian średniej powierzchni użytków rolnych w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw wskazuje na wyraźną tendencję do „wzmocnienia” obszarowego gospodarstw najmniejszych i większych a „osłabienia” średnich i największych.

3. Polaryzacja gospodarstw, według ich siły ekonomicznej w ESU

- W latach 2002-2007 w Polsce, podobnie w województwie mazowieckim, nastąpiła wyraźna polaryzacja liczby gospodarstw rolnych oraz ich struktura, zagregowanych według ich siły ekonomicznej, wyrażonej w ESU. Wzrosła liczba gospodarstw na dwóch biegunach, mianowicie (tabela 5):

- o bardzo małej sile ekonomicznej (do 4 ESU),
- o średniej i dużej sile ekonomicznej (od 12 ESU i więcej)¹⁹.

Tabela 5. Zmiany liczby oraz struktury gospodarstw indywidualnych (razem z działkami) prowadzących działalność rolniczą według klas wielkości ekonomicznej (ESU) ogółem w Polsce i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Klasy wielkości ekonomicznej w ESU	Polska				Województwo Mazowieckie			
	2002	2007	Zmiany w latach 2002-2007		2002	2007	Zmiany w latach 2002-2007	
			w %	w liczbach			w %	w liczbach
Ogółem	100,00	100,0	110,1	218567	100,00	100,0	112,2	32787
od 0 do 2	65,8	68,0	113,8	197315	51,7	56,5	122,5	31362
od 2 do 4	12,9	12,5	106,9	19382	17,8	16,8	106,0	2860
od 4 do 6	6,8	5,8	93,4	-9826	10,6	8,1	85,9	-4017
od 6 do 8	4,2	3,5	91,0	-8229	6,5	5,1	88,9	-1924
od 8 do 12	4,6	4,0	95,2	-4801	6,8	5,7	94,2	-1052
od 12 do 16	2,2	2,1	104,1	1976	3,0	2,8	105,9	479
od 16 do 40	2,9	3,3	127,8	17386	3,1	4,1	148,6	4078
od 40 do 100	0,4	0,6	153,1	4865	0,4	0,6	179,7	823
od 100 do 250	0,1	0,1	129,0	477	0,1	0,1	208,8	149
250 i więcej	0,0	0,0	100,6	3	0,0	0,0	187,5	28

Źródło: Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych 2002. GUS, Warszawa 2003, s. 302-303. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku. GUS, Warszawa 2008, s. 470-471.

- W województwie mazowieckim wzrosła liczba gospodarstw:
 - o bardzo małej sile ekonomicznej (do 4 ESU), w tym najwięcej gospodarstw, gdyż 31,4 tys. przybyło w grupie do 2 ESU,
 - o średniej i dużej sile ekonomicznej (od 12 ESU i więcej). W tej grupie przybyło najwięcej gospodarstw o średnio dużej sile ekonomicznej 16-40 ESU (4,1 tys.), ale najwyższą dynamikę wzrostu wykazała grupa gospodarstw o bardzo dużej sile ekonomicznej (100 i więcej ESU), których liczba podwoiła się (ze 137 do 286 gospodarstw).²⁰

¹⁹ Klasyfikacja gospodarstw według ich siły ekonomicznej w ESU; bardzo małe (do 4), małe (4-8), średnio małe (8-16), średnio duże (16-40), duże (40-100) bardzo duże (100 i więcej). [w:] W. Poczta, J. Śledzińska, 2007: *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne i finansowe indywidualnych gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej (na przykładzie regionu FADN Wielkopolska i Śląsk)*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Kraków, 2007, s. 435.

²⁰ Klasyfikacja gospodarstw według ich siły ekonomicznej w ESU; bardzo małe (do 4), małe (4-8), średnio małe (8-16), średnio duże (16-40), duże (40-100) bardzo duże (100 i więcej). [w:] W. Poczta, J. Śledzińska, 2007: *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne i finansowe indywidualnych gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej (na przykładzie regionu FADN Wielkopolska i Śląsk)*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Kraków 2007, s. 435.

Spadek liczby gospodarstw i ich udziału w strukturze nastąpił w grupie gospodarstw o sile ekonomicznej od 4 do 12 ESU (a tylko w strukturze także grupy 2-4 ESU). Zmiany te wskazują na wyraźną biegunowość: wzrasta liczba gospodarstw najsłabszych i silniejszych, a ubywa tzw. „średniaków”.

4. Polaryzacja struktury produkcji rolniczej w województwie mazowieckim

- Województwo mazowieckie cechowała wiodąca pozycja w kraju pod względem wartości produkcji towarowej, zarówno przed, jak i po wprowadzeniu zasad WPR w Polsce (tabela 6).

Tabela 6. Zmiany struktury towarowej produkcji rolniczej według województw w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Województwa	Produkcja towarowa (w %)			
	roślinna		zwierzęca	
	2001*	2005**	2001*	2005**
Polska	100,0	100,0	100,0	100,0
Dolnośląskie	8,0	8,7	3,4	3,0
Kujawsko-pomorskie	7,4	7,7	7,7	7,6
Lubelskie	9,0	8,4	7,3	6,5
Lubuskie	1,8	2,4	2,1	2,2
Łódzkie	7,0	6,7	8,4	9,0
Małopolskie	4,3	4,8	4,2	3,8
Mazowieckie	20,4	15,3	13,4	14,3
Opolskie	4,9	4,6	3,0	2,8
Podkarpackie	2,5	2,2	4,0	3,3
Podlaskie	2,1	1,8	7,8	8,5
Pomorskie	3,9	5,2	3,4	3,1
Śląskie	3,6	3,1	3,7	2,9
Świętokrzyskie	3,8	4,3	3,1	2,7
Warmińsko-mazurskie	3,9	3,1	7,0	6,5
Wielkopolskie	11,0	16,0	18,1	20,3
Zachodniopomorskie	6,4	5,7	3,4	3,5

*Ceny stałe 2000 r.

**Ceny stałe 2004 r.

Źródło: *Roczniki Statystyczne Województw (lata 2003 i 2007)*.

- W 2001 r. województwo mazowieckie było krajowym liderem pod względem towarowej produkcji roślinnej, wyrażonej wartością produkcji w cenach stałych 2000 r. (1 miejsce, z udziałem 20,4% w strukturze krajowej). W 2005 r. udział wartości towarowej produkcji roślinnej (w cenach stałych 2004 r.) zmniejszył się do 15,3%, klasyfikując tym samym województwo mazowieckie na drugim miejscu po województwie wielkopolskim (16,0%).

- Pod względem towarowej produkcji zwierzęcej województwo mazowieckie zajmowało w 2001 r. drugie miejsce (13,4%) po wielkopolskim (18,1%). W rankingu 2005 r. miejsca, zajmowane przez te dwa województwa nie zmieniły się, ale „wzmocniła się” pod tym względem ich pozycja w kraju, jako województw „towarowych” (wzrosły wartości wskaźników ich udziału w krajowej strukturze produkcji towarowej zwierzęcej).
- Wskaźniki udziałów w strukturze towarowej produkcji rolniczej pozostałych województw nie przekraczały 10%, co wskazuje na koncentrację produkcji towarowej w tych dwóch województwach, a po objęciu polskiego rolnictwa WPR, nawet jej niewielki wzrost.
- W województwie mazowieckim nastąpiły zmiany w strukturze produkcji towarowej, które wskazują na umocnienie pozycji województwa w zakresie produkcji zwierzęcej. W ogólnej strukturze towarowej produkcji zwierzęcej najwyższą dynamikę wzrostu wykazała produkcja mleka, a następnie żywca drobiowego i wieprzowego. W ogólnej strukturze towarowej produkcji roślinnej województwa zmniejszył się zwłaszcza udział produkcji ziemniaków, warzyw i owoców, a wzrósł roślin przemysłowych (tabela 7).

Tabela 7. Zmiana struktury towarowej produkcji rolniczej ogółem w kraju i w województwie mazowieckim w okresie przed i po wprowadzeniu WPR

Wyszczególnienie	Produkcja towarowa (w %)			
	Polska		Mazowsze	
	2001*	2005**	2001*	2005**
Ogółem produkcja rolnicza	100	100	100	100
roślinna razem	38,9	36,6	50,0	40,0
zboża	12	10,5	8,9	8,6
przemysłowe	6,2	8,7	1,9	3,3
ziemniaki	3,1	2,5	7,1	3,0
warzywa	6,6	6,7	10,1	9,5
owoce	8,9	5,4	21,1	13,6
zwierzęca razem	61,1	63,4	50,0	60,0
żywiec wołowy	4,3	4,5	2,6	4,4
żywiec wieprzowy	22,2	21,7	13,4	15,1
żywiec drobiowy	8,8	11,2	8,2	10,4
jaja	4,4	5	2,9	4,9
mleko	19,3	19,1	20,5	23,1

*Ceny stałe 2000 r.

**Ceny stałe 2004 r.

Źródło: Roczniki Statystyczne Województw (lata 2003 i 2007).

Jeżeli natomiast spojrzymy na województwo mazowieckie pod kątem zmiany jego pozycji w kraju pod względem pogłowia zwierząt gospodarskich to należy stwierdzić, że:

- 1) pod względem liczby bydła województwo mazowieckie zajmowało w 2002 r. 1 miejsce w kraju i w 2007 r. to 1 miejsce utrzymało (wskaźnik udziału w ogólnej liczbie bydła w kraju wzrósł w tych latach z 17,4% do 17,6%);
- 2) pod względem liczby trzody chlewnej województwo mazowieckie zajmowało w 2002 r. 3 miejsce w kraju i w 2007 r. pozostało na 3 miejscu (wskaźnik udziału wzrósł w tych latach z 11,4% do 12,0%);
- 3) pod względem ilości drobiu kurzego województwo mazowieckie zajmowało w 2002 r. drugie miejsce w kraju po województwie wielkopolskim (udział w krajowym pogłowiu drobiu kurzego kształtował się odpowiednio: 13,4 i 15,8%). W 2007 r. województwo mazowieckie zajmowało podobnie drugą pozycję po wielkopolskim, przy jednoczesnym wzroście wartości wskaźników w obu województwach (odpowiednio do: 13,8 i 19,0%). Wskazuje to na wzrost koncentracji pogłowia drobiu kurzego w tych dwóch województwach (w pozostałych udział w strukturze nie przekraczał 10%), przy czym województwo wielkopolskie cechowała wyższa dynamika wzrostu;
- 4) pod względem produkcji żywca rzeźnego (w przeliczeniu na mięso, łącznie z tłuszczami i podrobami w wadze poubojowej ciepłej) województwo mazowieckie zajmowało w 2002 r. 2 miejsce w kraju i w 2007 r. pozostało na 2 miejscu (wskaźnik udziału w produkcji krajowej wzrósł w tych latach z 11,3% do 12,7%);
- 5) pod względem produkcji mleka w gospodarstwach indywidualnych województwo mazowieckie zajmowało w 2002 r. 1 miejsce w kraju i w 2007 r. pozostało na 1 miejscu (wskaźnik udziału wzrósł w tych latach z 19,0% do 21,2%).²¹

Wzrost wartości przytaczanych wyżej wskaźników, w latach 2002-2007, informuje o wzroście koncentracji pogłowia zwierząt gospodarskich i produkcji zwierzęcej w województwie mazowieckim w efekcie wprowadzenia WPR.

4.1. Zmiany w rankingu województw pod względem intensywności produkcji rolniczej w okresie przed i po objęciu polskiego rolnictwa WPR

Dla ilustracji, czy i jakie nastąpiły zmiany w polskim rolnictwie w okresie przed i po wprowadzeniu w Polsce WPR sporządzono ranking województw pod względem wielkości produkcji podstawowych produktów roślinnych i zwierzęcych w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych. Analiza danych zawartych w tabelach 8 i 9 wskazuje, że nie nastąpiły rewolucyjne zmiany pod tym względem.

²¹ Ranking ustalono na podstawie obliczeń własnych w oparciu o dane statystyczne GUS.

Tabela 8. Ranking województw w towarowości produkcji roślinnej (skup ważniejszych produktów roślinnych na 1 ha użytków rolnych) w okresie przed i po wprowadzeniu WPR (numer w nawiasie oznacza miejsce województwa w rankingu) **Skup ważniejszych produktów roślinnych w kg na 1 ha użytków rolnych**

		Zboża podstawowe				Ziemniaki				Buraki cukrowe					
2002		2006		2002		2006		2002		2006		2002		2006	
kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo
1121	dolnośląskie	1032	dolnośląskie	453	dolnośląskie	188	pomorskie	2223	kuj-pomorsk	1868	kuj-pomorsk	1745	opolskie	1868	kuj-pomorsk
917	opolskie	753	pomorskie	157	kuj-pomorsk	137	dolnośląskie	1789	opolskie	1745	opolskie	1228	wielkopolskie	1745	opolskie
847	zachodniopom	736	opolskie	152	pomorskie	118	wielkopolskie	1396	wielkopolskie	1228	wielkopolskie	1173	dolnośląskie	1228	wielkopolskie
662	warm-mazursk	720	zachodniopom	150	wielkopolskie	104	kuj-pomorsk	1269	lubelskie	1173	dolnośląskie	1087	lubelskie	1173	dolnośląskie
619	kuj-pomorsk	694	warm-mazursk	129	podlaskie	88	podlaskie	1182	dolnośląskie	1087	lubelskie	649	pomorskie	1087	lubelskie
489	pomorskie	624	kuj-pomorsk	104	zachodniopom	80	opolskie	781	pomorskie	649	pomorskie	628	świętokrzyskie	649	pomorskie
466	wielkopolskie	405	lubuskie	58	łódzkie	80	zachodniopom	670	świętokrzyskie	628	świętokrzyskie	478	mazowieckie (8)	628	świętokrzyskie
402	lubuskie	359	wielkopolskie	46	mazowieckie (8)	46	łódzkie	576	zachodniopom	478	mazowieckie (8)	449	zachodniopom	478	mazowieckie (8)
358	lubelskie	336	lubelskie	30	opolskie	29	mazowieckie (9)	448	mazowieckie (9)	449	zachodniopom	335	łódzkie	449	zachodniopom
196	łódzkie	239	łódzkie	22	warm-mazursk	14	lubelskie	353	podkarpackie	335	łódzkie	309	podkarpackie	335	łódzkie
181	mazowieckie (11)	232	śląskie	19	lubelskie	13	małopolskie	343	łódzkie	309	podkarpackie	227	śląskie	309	podkarpackie
153	śląskie	147	mazowieckie (12)	17	lubuskie	12	podkarpackie	271	śląskie	227	śląskie	220	podlaskie	227	śląskie
120	podlaskie	110	podkarpackie	15	małopolskie	11	warm-mazursk	238	lubuskie	220	podlaskie	215	warm-mazursk	220	podlaskie
115	świętokrzyskie	85	podlaskie	15	podkarpackie	6	lubuskie	211	warm-mazursk	215	warm-mazursk	204	lubuskie	215	warm-mazursk
114	podkarpackie	67	małopolskie	6	świętokrzyskie	2	śląskie	210	podlaskie	204	lubuskie	95	małopolskie	204	lubuskie
34	małopolskie	50	świętokrzyskie	2	śląskie	2	świętokrzyskie	99	małopolskie	95	małopolskie			95	małopolskie

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych statystycznych GUS. Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa, s. 332-333.

Uwaga: Ze względu na brak miejsca w tabelce nazwy niektórych województw zostały skrócone. Warmińsko-mazurskie do „warm-mazursk”; Zachodniopomorskie do „zachodniopom”; Kujawsko-pomorskie do „kuj-pomorsk”.

Tabela 9. Ranking województw w intensywności produkcji zwierzęcej (skup ważniejszych produktów zwierzęcych na 1 ha użytków rolnych) w okresie przed i po wprowadzeniu WPR (numer w nawiasie oznacza miejsce województwa w rankingu)

Skup ważniejszych produktów zwierzęcych w kg(litrach) na 1 ha użytków rolnych							
Żywiec rzeźny w przeliczeniu na mięso				Mleko krowie			
2002		2006		2002		2006	
kg	województwo	kg	województwo	litry	województwo	litry	województwo
278	wielkopolskie	394	wielkopolskie	1116	podlaskie	1426	podlaskie
205	łódzkie	285	łódzkie	614	mazowieckie (2)	800	mazowieckie (2)
196	kuj-pomorsk	251	kuj-pomorsk	586	łódzkie	660	łódzkie
166	warm-mazursk	194	śląskie	492	wielkopolskie	623	wielkopolskie
154	lubuskie	187	warm-mazursk	470	kuj-pomorsk	615	warm-mazursk
123	mazowieckie (6)	182	mazowieckie (6)	466	warm-mazursk	586	kuj-pomorsk
119	śląskie	168	lubuskie	361	lubelskie	399	lubelskie
106	podlaskie	163	małopolskie	340	opolskie	386	śląskie
98	małopolskie	135	opolskie	302	śląskie	369	opolskie
98	zachodniopom	130	podlaskie	264	świętokrzyskie	310	świętokrzyskie
95	opolskie	125	zachodniopom	233	małopolskie	279	pomorskie
87	lubelskie	116	lubelskie	214	pomorskie	217	małopolskie
75	podkarpackie	112	świętokrzyskie	169	lubuskie	191	lubuskie
69	dolnośląskie	94	pomorskie	155	podkarpackie	176	dolnośląskie
68	pomorskie	88	podkarpackie	147	dolnośląskie	161	zachodniopom
68	świętokrzyskie	76	dolnośląskie	123	zachodniopom	159	podkarpackie
Bydło i cielęta				Trzoda Chlewna			
2002		2006		2002		2006	
kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo	kg	województwo
45	wielkopolskie	73	małopolskie	249	wielkopolskie	331	wielkopolskie
41	łódzkie	64	łódzkie	167	kuj-pomorsk	232	łódzkie
35	małopolskie	61	wielkopolskie	157	łódzkie	228	kuj-pomorsk
32	podlaskie	52	kuj-pomorsk	89	warm-mazursk	136	śląskie
28	kuj-pomorsk	52	podlaskie	84	śląskie	118	mazowieckie (5)
27	warm-mazursk	48	mazowieckie (6)	77	mazowieckie (6)	107	pomorskie
25	mazowieckie (7)	41	śląskie	76	pomorskie	103	opolskie
23	śląskie	37	świętokrzyskie	75	lubelskie	100	lubelskie
21	podkarpackie	27	lubelskie	75	podlaskie	100	małopolskie
17	świętokrzyskie	25	podkarpackie	70	opolskie	97	warm-mazursk
16	lubelskie	24	warm-mazursk	64	lubuskie	82	podlaskie
16	lubuskie	21	opolskie	61	zachodniopom	82	świętokrzyskie
15	opolskie	21	zachodniopom	60	małopolskie	72	zachodniopom
12	dolnośląskie	14	dolnośląskie	55	podkarpackie	70	lubuskie
8	pomorskie	10	lubuskie	46	świętokrzyskie	57	podkarpackie
8	zachodniopom	7	pomorskie	45	dolnośląskie	39	dolnośląskie

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych statystycznych GUS. Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007. GUS, Warszawa, s. 332-333.

Uwaga: Ze względu na brak miejsca w tabelce nazwy niektórych województw zostały skrócone. Warmińsko-mazurskie do „warm-mazursk”; Zachodniopomorskie do „zachodniopom”; Kujawsko-pomorskie do „kuj-pomorsk”.

W odniesieniu do zbóż i ziemniaków intensywność produkcji w województwie mazowieckim na tle innych województw nieco osłabła; zmniejszyła się także wielkość skupu tych produktów w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych. W przypadku buraków cukrowych pozycja województwa mazowieckiego

na tle innych województw poprawiła się (wzrosła także wartość skupu na 1 ha użytków rolnych), co wskazuje na koncentrację uprawy buraków cukrowych.

W przypadku produktów zwierzęcych sytuacja była podobna – w rankingu województw pozycja mazowieckiego „wzmocniła się” w przypadku skupu bydła i cieląt oraz trzody chlewnej, a w skupie żywca i mleka pozostała na tym samym miejscu. Istotnym jest, że wzrósł skup w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych w odniesieniu do wszystkich podstawowych produktów zwierzęcych, co wskazuje na wzrost intensywności produkcji zwierzęcej, a przez to jej rozwój w województwie mazowieckim.

5. Polaryzacja gospodarstw według ich źródła dochodów

- Województwo mazowieckie w 2002 r. było województwem, w którym był największy w kraju odsetek gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z działalności rolniczej (17,1%). W 2007 r. województwo mazowieckie utrzymało swoją pierwszą w kraju lokatę pod tym względem, a wskaźnik wzrósł do 18,3%. Wysoka wartość tych wskaźników cechowała też województwa lubelskie (13,1%) i wielkopolskie (11,4%). Dla pozostałych województw wartości wskaźników nie przekraczały 10%.
- Województwo mazowieckie w 2002 r. było województwem, w którym był największy w kraju odsetek gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z działalności rolniczej i pracy (16,1%). W 2007 r. województwo mazowieckie spadło na 3 miejsce (11,8%). Większy odsetek gospodarstw w których ponad 50% dochodów pochodziło z działalności rolniczej i pracy najemnej było w województwach: małopolskim (15,5%) i lubelskim (14,3%), a więc w województwach o większym rozdrobnieniu agrarnym. Poza województwami łódzkim i podkarpackim w pozostałych województwach wartości wskaźników nie przekraczały 10%.
- Województwo mazowieckie w 2002 r. było na drugim miejscu w kraju pod względem udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z pracy najemnej (12,9%). W 2007 r. województwo mazowieckie znalazło się na trzecim miejscu, a wskaźnik zmniejszył się do 11,8%. Wyższa wartość tych wskaźników wystąpiła w województwach: małopolskim (14,3%) i podkarpackim (13,9%). Dla pozostałych województw wskaźniki nie przekraczały 10%.
- Pod względem udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z pracy najemnej i działalności rolniczej województwo mazowieckie znalazło się w 2002 r. na czwartej pozycji w kraju (10,3%). W 2007 r. zajęło trzecie miejsce (9,4%), po województwach: podkarpackim (21,3%) i małopolskim (17,6%). Dla pozostałych województw wskaźniki nie przekraczały 10%.

- Pod względem udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z działalności pozarolniczej województwo mazowieckie znalazło się w 2002 r. (razem z województwem małopolskim) na pierwszej pozycji w kraju (13,2%). W 2007 r. zajęło pierwsze miejsce (15,5%), przed małopolskim (12,5%). Dla pozostałych województw wskaźniki nie przekraczały 10%.
- Pod względem udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z emerytur i rent województwo mazowieckie znalazło się w 2002 r. na piątej pozycji w kraju (9,6%). W 2007 r. pozostało na piątym miejscu, ale wartość wskaźnika zmniejszyła się do 9,3%. W tej grupie gospodarstw, tzn., w których ponad 50% dochodów pochodziło z emerytury i renty największy udział w kraju miały województwa podkarpackie (16,9%), małopolskie (12,9%) i lubelskie (12,2%). Dla pozostałych województw wartości wskaźników nie przekraczały 10% (tabela 10).

Tabela 10. Zmiany źródeł dochodów w województwie mazowieckim, przed i po wprowadzeniu WPR

Gospodarstwa gdzie ponad 50% dochodów pochodziło z:	Województwo mazowieckie							
	Gospodarstwa				Zmiany w latach 2002-2007		Udział w kraju Polska ogółem = 100*	
	liczba		Ogółem =100 (%)		w liczbach		w %	
	2002	2007	2002	2007			2002	2007
działalności rolniczej	104 073	110 255	28,2	35,7	6 182	105,9	17,1 (1)	18,3 (1)
działalności rolniczej i pracy najemnej	4 072	3 441	1,1	1,1	-631	84,5	16,1 (1)	11,8 (3)
pracy najemnej	102 081	89 384	27,7	28,9	-12 697	87,6	12,9 (1)	11,8 (3)
pracy najemnej i działalności rolniczej	8 256	9 556	2,2	3,1	1 300	115,7	10,3 (4)	9,4 (3)
działalności pozarolniczej	22 258	18 275	6,0	5,9	-3 983	82,1	13,2 (1)	15,5 (1)
emerytury i renty	87 216	53 328	23,6	17,3	-33 888	61,1	9,6 (5)	9,3 (5)
niezarobkowych źródeł utrzymania	19 329	3 195	5,2	1,0	-16 134	16,5	12,7 (1)	12,1 (2)

* Ogólna liczba gospodarstw w Polsce w danej grupie gospodarstw, gdzie ponad 50% dochodów pochodziło z danej działalności. Cyfra w nawiasach oznacza miejsce w kraju.

Źródło: Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych 2002. GUS, Warszawa 2003, s. 299; Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku. GUS, Warszawa 2008, s. 463.

- Województwo mazowieckie pod względem udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z niezarobkowych źródeł było w 2002 r. na pierwszej pozycji w kraju (12,7%). W 2007 r. przesunęło się na drugą pozycję (12,1%) po województwie lubelskim, gdzie wzrost udziału gospodarstw, w których ponad 50% dochodów pochodziło z niezarobkowych źródeł był najwyższy w kraju (7,3% w 2002 r. i 12,7% w 2007 r.). Wysoką wartość wskaźnika wyka-

zywało także województwo łódzkie (11,4%), a w pozostałych województwach nie przekraczał on 10%.

Zmiany, jakie zaszły w okresie przed i po objęciu polskiego rolnictwa WPR wskazują, że w województwie mazowieckim wykształcają się dwa typy gospodarstw powiązanych z rolnictwem:

- 1) utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie (wzrost w latach 2002-2007 o 5,9%) oraz
- 2) utrzymujących się z pracy najemnej i działalności rolniczej (wzrost w latach 2002-2007 o 15,7%).

Pierwsze można zaliczyć do grupy gospodarstw towarowych; drugie do dwuzawodowych, w których gospodarstwo rolne ma charakter samozaopatrzeniowy i socjalny. Liczba gospodarstw według pozostałych źródeł dochodów zmalała.

Poza tym przeprowadzona analiza wykazała, że w województwie mazowieckim nastąpiła wyraźna polaryzacja gospodarstw pod względem długości okresu kierowania gospodarstwem. Wzrósł udział gospodarstw prowadzonych przez osobę kierującą gospodarstwem od 11 lat i więcej, a zmniejszył się prowadzonych przez osobę kierującą 5 i mniej lat. Może to wskazywać na pewną stabilizację w rolnictwie i przejmowanie ziemi przez rolników doświadczonych w pracy na roli. W poziomie wykształcenia kierowników gospodarstw nie wystąpiły znaczące zmiany.

6. Polaryzacja finansowego wsparcia gospodarstw rolnych w ramach WPR

Wprowadzenie WPR wiąże się także z bezpośrednim wsparciem finansowym, kierowanym do gospodarstw w różnych formach, z których najbardziej powszechne są dopłaty bezpośrednio do gruntów rolnych, na które składają się:

- jednolita płatność obszarowa (JPO), finansowana w całości z budżetu UE, a naliczana w odniesieniu do gruntów ornych utrzymywanych w dobrej kulturze,²²
- uzupełniające płatności obszarowe do powierzchni wybranych roślin (finansowane z budżetu unijnego i krajowego) oraz do upraw chmielu (finansowane tylko z budżetu krajowego).²³

²² Płatności w 2005 i 2006 r. wynosiły odpowiednio (w zł/ha): Jednolita Płatność Obszarowa: 225,00 i 276,28; Uzupełniająca Płatność Obszarowa – inne rośliny: 282,35 i 313,45; Uzupełniająca Płatność Obszarowa – chmiel: 870,02 i 962,75. [w:] *ARiMR – trzy lata po akcesji*. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007, s. 37.

²³ Rośliny, do których przysługują płatności uzupełniające są określane corocznie w drodze rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie rodzaju roślin objętych płatnościami uzupełniającymi. Źródło: *ARiMR – trzy lata po akcesji*. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007, s. 33.

W 2006 r. ARiMR po raz pierwszy uruchomiła oddzielną płatność z tytułu cukru. W latach 2005-2006 producentom rolnym przysługiwały dopłaty z tytułu prowadzenia plantacji wierzby lub róży bezkolcowej wykorzystywanych na cele energetyczne, finansowane z całości z budżetu krajowego, a od 2007 r. rolnicy mogli ubiegać się o przyznanie płatności do upraw roślin energetycznych, finansowanych w 100% z budżetu UE (zastąpiły dotychczasowe dopłaty do upraw roślin wykorzystywanych na cele energetyczne w całości płatne z budżetu krajowego) oraz o płatności uzupełniające do roślin przeznaczonych na paszę uprawianych na trwałych użytkach zielonych, tzw. płatności zwierzęce.²⁴

6.1. Zróżnicowanie regionalne w aktywności rolników w pozyskiwaniu dopłat

W Polsce ma miejsce znaczne zróżnicowanie regionalne w aktywności rolników w pozyskiwaniu dopłat związanych z użytkowaniem gospodarstw rolnych. Najwięcej zrealizowanych płatności w stosunku do liczby gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha odnotowano w województwach: wielkopolskim (w 2005 r. 96,3%), kujawsko-pomorskim (94,4%), warmińsko-mazurskim (93,3%); najmniej – w lubuskim (68,2%) i śląskim (58,2%). Województwami najbardziej aktywnymi w pozyskiwaniu dopłat były więc przede wszystkim te, na terenie których znajdowały się gospodarstwa większe obszarowo.

Zróżnicowanie regionalne występowało także w odniesieniu do aktywności gospodarstw w pozyskiwaniu pozostałych rodzajów dopłat, jak: do wierzby lub róży bezkolcowej, roślin energetycznych i płatności cukrowej.

W przypadku dopłat do plantacji wierzby lub róży bezkolcowej wykorzystywanych na cele energetyczne liczba składanych wniosków ogółem w kraju wzrosła w latach 2005-2006 o 8,4%, ale w poszczególnych województwach wystąpił zarówno ich spadek, jak i wzrost. Wskaźnik ten zawierał się w granicach od -22,6% w województwie wielkopolskim do 83,3% w podlaskim. Istotnym jest jednak fakt, że w tym samym okresie nastąpił wzrost odsetka zrealizowanych płatności w stosunku do złożonych wniosków ogółem w kraju z 36,0% do 78,2%

²⁴ Stawka dopłat do 1 ha powierzchni plantacji wierzby i róży bezkolcowej wynosiła za 2005 r.: 217,32 zł i za 2006 r. 276,28 zł. Stawka oddzielnej płatności z tytułu cukru wynosiła w 2006 r. 33,94 zł za tonę buraków. Płatnościami objęte zostały: 1. Rośliny uprawiane na gruntach rolnych, przeznaczone do przetworzenia na produkty energetyczne, jak m.in. rzepak, rzepik, żyto, kukurydza, len włóknisty, buraki cukrowe, soja, róża bezkońcowa, wierzba energetyczna. Maksymalna stawka płatności do upraw energetycznych, zgodnie z art. 88 rozporządzenia rady (WE) Nr 1782/2004, została ustalona w kwocie 45 euro na 1 ha. Powierzchnia referencyjna powierzchni upraw roślin energetycznych dla całej Wspólnoty została ustalona na 2 mln ha. *ARiMR – trzy lata po akcesji*. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007, s. 39-46.

oraz we wszystkich województwach. O ile w 2005 r. wartość tego wskaźnika zawierała się w granicach od 7,0% w województwie lubuskim do 63,6% w województwie mazowieckim, to w 2006 r. wartości graniczne tego wskaźnika wzrosły od 41,9% (łódzkie) do 100,0% (mazowieckie, podkarpackie i wielkopolskie). W 2007 r. najwięcej wniosków o przyznanie płatności do upraw roślin energetycznych zostało złożonych w województwie lubelskim (1 925 wniosków, tj. 20,2% wszystkich złożonych wniosków do płatności energetycznych), wielkopolskim (15,3%), zachodniopomorskim (12,1%), opolskim (11,9%) i podkarpackim (10,4%). Związane to było w głównej mierze z rejonami uprawy rzepaku, do którego przysługują płatności energetyczne.

W 2006 r. o oddzielną płatność z tytułu cukru ubiegało się 61 204 plantatorów. Najwięcej wniosków złożono w województwie lubelskim (14 238, tj. 23,3% złożonych wniosków), wielkopolskim (10 764, tj. 17,6%), kujawsko-pomorskim (10 632, tj. 17,4%) i mazowieckim (6 189, tj. 10,1%). Województwa te ze względu na warunki glebowe i klimatyczne, są tradycyjnymi rejonami uprawy buraków cukrowych.²⁵

6.2. Zróżnicowanie wielkości dopłat

W Polsce występuje, między województwami, duże zróżnicowanie poziomu dopłat bezpośrednich do gruntów rolnych, przypadających na 1 przeciętne gospodarstwo w województwie od 1,7 tys. zł, w małopolskim do 12,9 tys. zł w zachodniopomorskim. Wielkość dopłat przypadająca na 1 gospodarstwo jest skorelowana dodatnio przede wszystkim z obszarem gospodarstwa, czego m.in. wynika regionalne zróżnicowanie wielkości dopłat przypadających na przeciętne gospodarstwo w województwie. Kwoty zrealizowanych w 2005 r. płatności do gruntów rolnych wahały się średnio na 1 gospodarstwo od 10-13 tys. zł w województwach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim, tj. w województwach, gdzie zlokalizowane były największe obszarowo gospodarstwa, do 1,7-1,9 tys. w województwach małopolskim i podkarpackim, a więc w województwach gdzie zlokalizowane były gospodarstwa najmniejsze obszarowo (tabela 11).

²⁵ W 2006 r. w Polsce buraki cukrowe uprawiało 63,2 tys. plantatorów. Za: B. Chmielewska, 2007: *Wzajemne relacje sektora przetwórczego i surowcowego na przykładzie cukrowni i gospodarstw z uprawą buraków cukrowych*. Rozdział III [w:] *Pilne potrzeby do rozwiązania w rolnictwie polskim*. Praca zbiorowa, opr. red. B. Chmielewska. IERiGŻ-PIB, Program Wieloletni 2005-2009 pt.: *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*. Zeszyt Nr 71, s. 36.

Tabela 11. Ranking województw według stopnia i poziomu wykorzystania pomocy unijnej w ramach płatności gruntów rolnych w 2005 roku (gospodarstwa ogółem w Polsce o powierzchni od 0 do 100 i więcej ha)

Województwo	Liczba płatności do liczby gospodarstw (%) [*]	Województwo	Kwota dopłaty średnio na 1 gospodarstwo w zł	Województwo	Średnia powierzchnia UR w ha w gospodarstwie ^{**}	Województwo	Udział płatności w kwocie płatności ogółem (%)	Województwo	Udział (%) gospodarstw, w których osoba kierująca posiada wykształcenie rolnicze średnie lub wyższe
śląskie	58,2	małopolskie	1 729	małopolskie	2,18	świętokrzyskie	61,4	małopolskie	4,3
lubuskie	68,2	podkarpackie	1 958	śląskie	2,43	łódzkie	61,7	podkarpackie	4,3
małopolskie	72,0	świętokrzyskie	2 378	podkarpackie	2,55	podlaskie	62,6	śląskie	4,9
podkarpackie	73,2	śląskie	3 001	świętokrzyskie	4,08	mazowieckie	63,7	świętokrzyskie	4,9
pomorskie	78,6	lubelskie	3 355	lubelskie	5,24	lubelskie	64,9	mazowieckie	7,4
zachodniopom ^a	80,3	łódzkie	3 427	łódzkie	5,83	wielkopolskie	66,6	opolskie	8,1
mazowieckie	81,3	mazowieckie	4 015	mazowieckie	6,47	kujaw-pomors ^c	67,4	lubelskie	8,3
opolskie	82,3	podlaskie	5 959	dolnośląskie	8,21	pomorskie	69,0	łódzkie	8,3
dolnośląskie	83,1	wielkopolskie	6 595	opolskie	8,61	warm-mazurs ^b	69,5	dolnośląskie	9,3
świętokrzyskie	86,6	dolnośląskie	6 808	wielkopolskie	9,8	podkarpackie	70,7	podlaskie	9,9
lubelskie	86,9	kujaw-pomors ^c	7 074	podlaskie	9,91	małopolskie	71,6	lubuskie	10,3
łódzkie	87,1	opolskie	8 093	lubuskie	10,14	zachodniopom ^a	72,0	pomorskie	10,5
podlaskie	90,5	pomorskie	8 494	kujaw-pomors ^c	10,24	dolnośląskie	72,9	warm-mazurs ^b	11,0
warm-mazurs ^b	93,3	lubuskie	8 626	pomorskie	11,72	lubuskie	73,6	zachodniopom ^a	11,3
kujaw-pomors ^c	94,4	warm-mazurs ^b	10 889	warm-mazurs ^b	14,74	opolskie	76,1	wielkopolskie	12,8
wielkopolskie	96,3	zachodniopom ^a	12 947	zachodniopom ^a	16,12	śląskie	81,8	kujaw-pomors ^c	12,9
Polska	81,9	Polska	4 581	Polska	6,19	Polska	69,6	Polska	7,6

* Liczba zrealizowanych płatności w stosunku do liczby gospodarstw ogółem powyżej 1 ha. ** Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach w grupie powyżej 1 ha (bez działek) wyniosła w Polsce ogółem: 8,78 ha, w gospodarstwach indywidualnych: 7,87 ha. W województwie mazowieckim średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach ogółem w grupie powyżej 1 ha (bez działek) wyniosła: 7,93 ha, a w gospodarstwach indywidualnych: 7,81 ha. *** Płatności uzupełniające za: inne rośliny i chmiel (bez dopłat za buraki cukrowe, rośliny energetyczne i plantacje wierzby). ^a zachodniopomorskie. ^b warmińsko-mazurskie. ^c kujawsko-pomorskie.
Źródło: Obliczenia własne na podstawie: ARiMR – trzy lata po akcesji. ARiMR, Warszawa 2007, s. 38 oraz *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*. GUS, Warszawa 2006, s. 313, 320-325.

W województwie mazowieckim kwota płatności średnio na 1 gospodarstwo wyniosła w 2005 r. 4 015 zł.

Na wielkość sumy dopłat, jakie uzyskiwało gospodarstwo wpływ miała także struktura upraw i wynikające z niej zróżnicowanie w udziale płatności uzupełniających (inne rośliny i chmiel). Przykładem mogą być dwa województwa: śląskie i lubelskie. W województwie śląskim, gdzie przeciętne gospodarstwo rolne wynosiło 2,43 ha²⁶, przeciętna dopłata ogółem na 1 gospodarstwo wyniosła 3,0 tys. zł i była niewiele niższa niż w województwie lubelskim (3,3 tys. zł), gdzie obszar przeciętnego gospodarstwa był dwukrotnie większy. Jednocześnie udział płatności uzupełniających w kwocie płatności ogółem w województwie śląskim wyniósł 81,8% i był znacznie wyższy niż w lubelskim (64,9%).

Wysokość dopłat do plantacji wierzby i róży bezkolcowej wyniosła w kraju średnio na 1 gospodarstwo w 2005 r. 3 776 zł, a w 2006 r. 3 429 zł.²⁷ Wystąpiło znaczne zróżnicowanie regionalne w wysokości przeciętnych dopłat i kształtowało się w 2005 r.: od 804 zł w województwie lubelskim do 14 829 w województwie podlaskim. Wynikało ono przede wszystkim z wielkości średniej powierzchni plantacji wierzby i róży bezkolcowej, do której przyznano dopłatę w województwie. W lubelskim przeciętna powierzchnia, do której przyznano dopłatę była najniższa w kraju (3,70 ha), a w podlaskim – najwyższa (81,12 ha).

W ramach płatności cukrowej w 2006 r. przeciętne w kraju gospodarstwo z uprawą buraków cukrowych mogło otrzymać ok. 6 550 zł rocznie. W poszczególnych województwach wielkość ta wahała się od 3 334 zł w województwie łódzkim do 22 280 zł w województwie warmińsko-mazurskim i była dodatkowo skorelowana z wielkością plantacji buraków cukrowych.

Reasumując można stwierdzić, że:

- w 2005 r. ponad 1/3 ogólnej puli dopłat bezpośrednich do gruntów, przekazanych przez ARiMR dla poszczególnych województw trafiła do trzech województw: mazowieckiego (13,2%), wielkopolskiego (12,3%) oraz lubelskiego (9,2%), a np. na województwo śląskie przypadło tylko 2,5%, lubuskie 2,7% i świętokrzyskie 3,4% krajowej puli dopłat;

²⁶ Jest to średnia wielkość użytków rolnych w przeciętnym gospodarstwie ogółem w Polsce liczona w odniesieniu do wszystkich gospodarstw, tj. o powierzchni od 0 do 100 i więcej ha. W grupie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha średnia powierzchnia gospodarstwa jest wyższa i w województwie śląskim wynosiła w 2005 r. 4,81 ha.

²⁷ Wysokość dopłat do plantacji wierzby i róży bezkolcowej w danym roku kalendarzowym ustalano jako iloczyn deklarowanej przez producenta rolnego powierzchni plantacji wierzby lub róży bezkolcowej wykorzystywanych na cele energetyczne i stawek dopłat do 1 ha powierzchni takiej plantacji, które wynosiły: za 2005 r. 217,32 zł i za 2006 r. 276,28 zł. [w:] ARiMR – trzy lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007.

- ponad 2/3 kwot z tytułu prowadzenia plantacji wierzby lub róży bezkolcowej została wypłacona dla czterech województw: wielkopolskiego (24,6%), mazowieckiego (15,2%), podlaskiego (11,3%) i lubuskiego (9,8%);
- w kampanii 2006 r. połowa kwot płatności cukrowych została wypłacona gospodarstwom położonych na terenie trzech województw: wielkopolskiego (18,7%), kujawsko-pomorskiego (17,1%) i lubelskiego (14,6%). W podziale ogólnej puli z tytułu płatności cukrowej w znacznym stopniu partycypowały także województwa mazowieckie (8,2%) i opolskie (8,0%);
- ogólna pula dopłat do gruntów, uzupełniających i pozostałych wypłacona gospodarstwom w 2006 r. była średnio o 22,3% wyższa w porównaniu z rokiem poprzednim. Najwyższą dynamikę wzrostu odnotowano w województwach: kujawsko-pomorskim (30,8%) i opolskim (29,6%), na co istotnie wpłynęła dopłata z tytułu płatności cukrowych, która w strukturze dopłat w przeciętnym gospodarstwie w tych województwach stanowiła nieco powyżej 10% (wobec niecałych 5% średnio w kraju).

W strukturze dopłat dla przeciętnego gospodarstwa rolnego w kraju, które złożyło wnioski o dopłaty dominujące znaczenie miały płatności z tytułu: płatności uzupełniającej – inne rośliny (w 2005 r. stanowiła ona 52,7% płatności całkowitej, a w 2006 r. – 47,7%) oraz jednolitej płatności obszarowej (w 2005 r. 47,2% płatności całkowitej, a w 2006 r. 47,3%). Pozostałe płatności, tj. z tytułu płatności cukrowej wyniosły 4,9% (w 2006 r.), a z uprawy chmielu albo wierzby lub róży bezkolcowej udział ich był rzędu 0,1-0,3%. Stan i zmiany w pozyskiwaniu funduszy unijnych w ramach WPR przedstawia tabela 12.

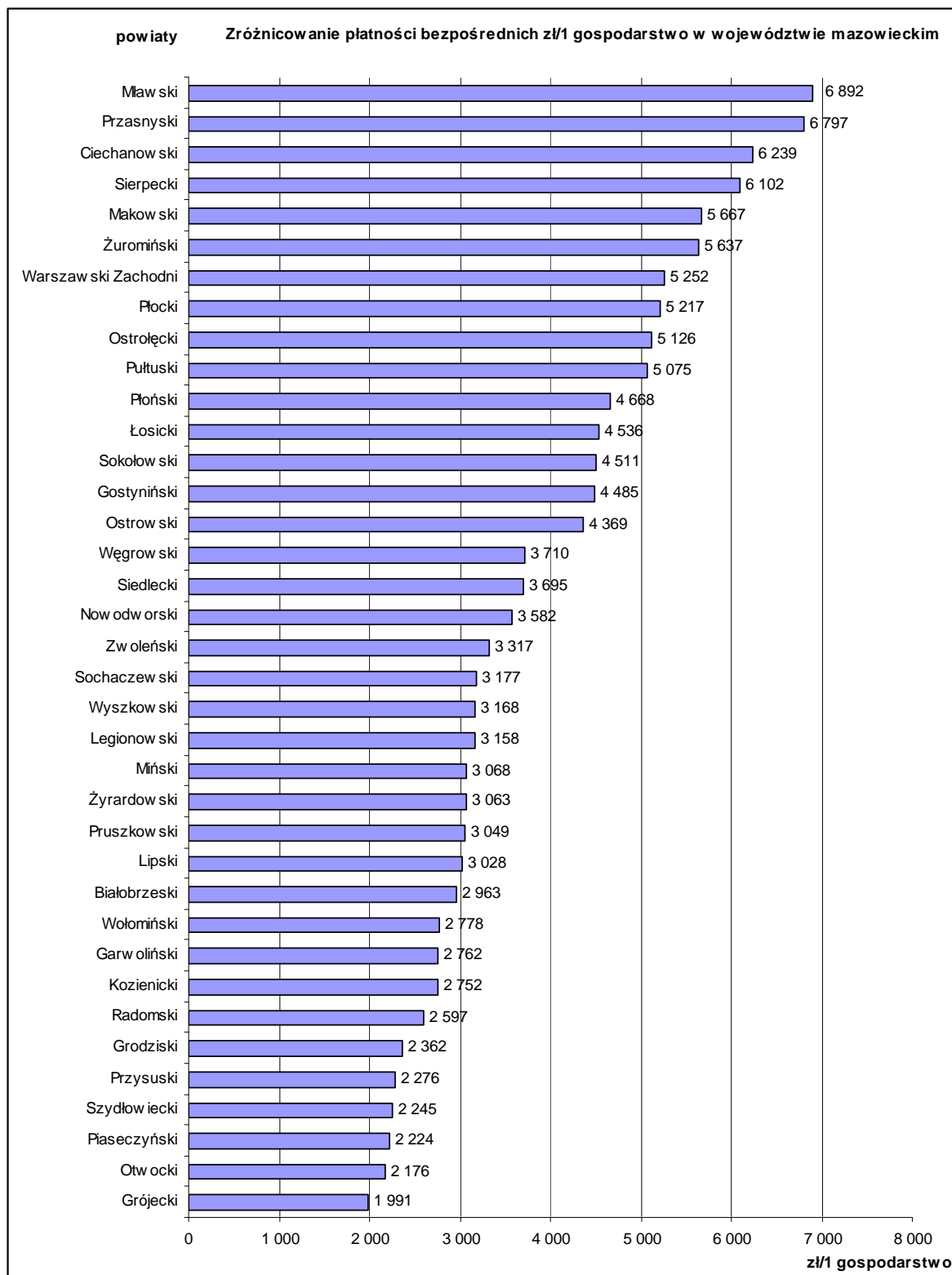
Tabela 12. Realizacja finansowego wsparcia UE w województwie mazowieckim

Wyszczególnienie	2004	2005	2006
Płatności do gruntów rolnych			
Płatności bezpośrednie: - liczba zrealizowanych umów	205 325	219 829	218 192
- średnia płatność na 1 gospodarstwo w zł	4017,9	4015,9	4687,6
Dopłaty do plantacji wierzby lub róży bezkolcowej:			
- liczba beneficjentów, którzy otrzymali dopłatę	x	35	54
- w zł na 1 gospodarstwo do którego przyznano dopłatę	x	3437,8	3438,9
- w zł na 1 ha do którego przyznano dopłatę	x	217,0	276,3
Oddzielna płatność z tytułu cukru: - w zł na 1 wniosek	x	x	5326,6
- liczba złożonych wniosków			6189
Płatność do upraw roślin energetycznych od 2007 r. – złożono 330 wniosków			
Wdrażanie PROW 2004-2006			
w tym: renty strukturalne: - złożone wnioski		10 302	
- decyzje przyznające rentę		9 400	
- przekazane gospodarstwa		9 410	
- przekazana ogólna powierzchnia gospodarstw		92 964 ha	

Źródło: ARiMR – trzy lata po akcesji. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007, s. 50-51.

Wpływ obszaru gospodarstwa oraz struktury produkcji na wysokość płatności bezpośrednich ilustruje zestawienie płatności według powiatów. (Wykres 1).

Wykres 1. Zróżnicowanie wielkości płatności bezpośrednich w województwie mazowieckim

Źródło: Dane ARiMR.

„Do końca czerwca 2007 r. ARiMR wypłaciła renty na łączną kwotę nieco ponad 1,7 mld. zł. Średnia wysokość renty wyniosła 1 557 zł. Po trzyletnim okresie realizacji, działanie *Renty strukturalne* cieszyło się wśród rolników większym zainteresowaniem niż oczekiwano. W połowie 2007 r. świadczenie zostało przyznane 53 596 osobom (czyli o 1000 więcej niż zaplanowano w „*PROW na lata 2004-2006*” (...) działanie spełniło cel, jakim jest zachęta do przejmowania gospodarstw po rodzicach, a tym samym przyspieszenie zmiany pokoleniowej na wsi. Z łącznej powierzchni użytków rolnych przekazanych w zamian za rentę strukturalną, 83,7% trafiło w ręce osób poniżej 40 roku życia.”²⁸ W ramach rent strukturalnych największą powierzchnię użytków rolnych przekazano w województwach mazowieckim i wielkopolskim.

W województwie mazowieckim wysokość dopłaty wahała się od 6 892 zł na 1 gospodarstwo w powiecie mławskim (typowo rolniczym), do 1 991 zł na 1 gospodarstwo w powiecie grójeckim (typowo sadowniczym, gdzie do powierzchni sadów nie przysługują dopłaty uzupełniające).

7. Polaryzacja wyposażenia infrastrukturalnego w województwie mazowieckim

Objęcie polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich Wspólną Polityką Rolną przyczyniło się niewątpliwie do polepszenia wyposażenia infrastrukturalnego na obszarach wiejskich, chociaż bardzo trudno jest precyzyjnie oddzielić udział wkładu WPR od pozostałych źródeł inwestowania. Przyjęto założenie, że zmiany w sytuacji demograficznej i infrastrukturalnej w 4 podregionach województwa, różniące się stopniem „wiejskości” będą w uproszczony sposób wskazywały na udział realizacji zadań WPR w ich rozwoju.

W województwie mazowieckim, jeżeli za miernik „wiejskości” przyjmujemy udział ludności zamieszkałej na wsi w ogólnej populacji podregionu oraz zatrudnienie w rolnictwie, to najbardziej „wiejski” jest podregion ostrołęcko-siedlecki, który charakteryzuje się największym odsetkiem ludności zamieszkałej na wsi oraz pracujących w rolnictwie. Jednocześnie jest on jedynym podregionem, w którym w okresie 2000-2006, zmniejszył się udział ludności zamieszkałej na wsi, zmniejszyła się gęstość zaludnienia oraz występowało najwyższe ujemne saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały (wzrost z -1,7 do -2,8) – tabele 13 i 14.

²⁸ ARiMR – *trzy lata po akcesji*. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007.

Tabela 13. Zmiany demograficzne i społeczne w województwie mazowieckim według podregionów w okresie przed i po objęciu polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich Wspólną Polityką Rolną

Wyszczególnienie	Podregiony							
	ciechanowsko- -płocki		ostrołęcko- -siedlecki		warszawski		radomski	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006	2000	2006
Ludność zamieszkała na wsi w % ludności ogółem	53,5	53,5	62,4	61,9	46,8	46,8	52,7	53,1
Gęstość zaludnienia na 1 km ²	81	81	63	62	160	168	104	104
Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludności	-1,5	-1,9	-1,7	-2,8	+6,6	+9,2	-1,4	-2,6
Wzrost (+) lub spadek (-) w latach 2000-2006								
W % ludności ogółem – osoby w wieku:								
- poniżej 25 lat	-9,9		-8,0		-6,9		-10,9	
- 65 lat i więcej	+5,5		+2,8		+8,8		+1,7	
Odsetek pracujących w rolnictwie (ogółem pracujący = 100)	38,8*	37,3	51,6*	49,8	23,6*	22,4	43,6*	43,3
Zmiany liczby bezrobotnych w latach 2004-2006 w % :								
- ogółem	77,6		80,9		73,5		89,2	
- zamieszkałych na wsi	79,2		81,7		78,5		90,0	
-bezrobotni zamieszkałi na wsi w % bezrobotnych ogółem	53,2*	54,4	58,9*	59,4	41,7*	44,6	51,5*	52,1
Stopa bezrobocia	24,9*	19,8	21,4*	17,6	15,4*	11,9	26,5*	24,2

* W 2004 roku. ** W liczbach bezwzględnych.

Źródło: Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2005. GUS, Warszawa 2005; Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2007. GUS, Warszawa 2007.

Tabela 14. Zmiany infrastrukturalne w województwie mazowieckim według podregionów w okresie przed i po objęciu polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich Wspólną Polityką Rolną

Wyszczególnienie	Podregiony							
	ciechanowsko- -płocki		ostrołęcko- -siedlecki		warszawski		radomski	
	2002	2006	2002	2006	2002	2006	2002	2006
Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków w % ludności ogółem								
- miasta	93,4	94,4	89,8	92,2	75,3	76,9	92,4	93,9
- wieś	9,4	11,3	9,3	10,7	15,5	18,9	10,3	13,5
Zmiany w latach 2000-2006	km	%	km	%	km	%	km	%
- sieć wodociągowa	+731	108,5	+980	112,9	+875	110,1	+619	112,0
- sieć kanalizacyjna	+148	117,7	+152	114,3	+491	122,8	+225	121,7
- sieć gazowa	+31,7	104,9	+36,3	104,1	+197	103,5	+18,7	101,4
Odbiorcy gazu z sieci**	+888	101,5	+849	101,7	+13897	105,9	+2248	102,3
Drogi gminne								
- o twardej nawierzchni	+190	110,7	+205	108,7	+241	107,0	+191	110,7
- o nawierzchni ulepszonej	+244	117,2	+312	117,5	+280	109,6	+164	111,8
Drogi powiatowe								
- o twardej nawierzchni	+37,5	101,3	+248	106,3	+28	100,9	+25	101,0
- o nawierzchni ulepszonej	+41	101,5	+250	106,7	+31	101,0	+35	101,4

* W 2004 roku. ** W liczbach bezwzględnych.

Źródło: Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2005. GUS, Warszawa 2005; Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2007. GUS, Warszawa 2007.

Realizacja w Polsce Wspólnej Polityki Rolnej miała bardzo duże znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich, ale należy też wspomnieć, że pozytywne zmiany, jakie następowały na wsi rozpoczęły się jeszcze przed wdrażaniem WPR i finansowane były ze źródeł unijnych m.in. w ramach Programu SAPARD, czy Programu Aktywizacji Obszarów Wiejskich. W ramach tych programów współfinansowane były inwestycje w zakresie zaopatrzenia w wodę, odprowadzania i oczyszczania ścieków, gospodarki odpadami stałymi, także budowa nowych i modernizacja istniejących dróg gminnych i powiatowych oraz inwestycje w sektorze szkolnictwa i lecznictwa, jak budowa czy modernizacja placówek oświatowych i medycznych.²⁹

Analiza zmian infrastrukturalnych, jakie nastąpiły w okresie 2000-2006 na terenie województwa mazowieckiego, wskazuje na zróżnicowanie stanu wyposażenia infrastrukturalnego oraz dynamiki zmian w czterech podregionach. W podregionie najbardziej wiejskim, tj. ostrołęcko-siedleckim największa poprawa nastąpiła w wyposażeniu w sieć wodociągową i kanalizacyjną oraz drogową. W tym przypadku można mówić o pozytywnym wpływie WPR na infrastrukturalny rozwój obszarów wiejskich, chociaż należy mieć na uwadze fakt, że większość tych inwestycji realizowana była ze środków krajowych, a wręcz niektóre programy unijne uwarunkowane były wkładem własnym. Mimo pozytywnych zmian nadal istnieją znaczne różnice w wyposażeniu infrastrukturalnym na niekorzyść obszarów bardziej wiejskich.

²⁹ Więcej na ten temat [w:] B. Chmielewska, 2007, Strategiczne cele rozwoju województwa mazowieckiego. Program Wieloletni IERiGŻ-PIB, zeszyt Nr 80, Warszawa, s. 88-93.

Podsumowanie

1. W województwie mazowieckim Wspólna Polityka Rolna miała wpływ na polaryzację obszarową gospodarstw rolnych na dwóch biegunach. Nastąpił wzrost liczby gospodarstw o małym obszarze (2-3 ha), oraz gospodarstw o dużym obszarze (20-100 ha).
2. Nastąpiła polaryzacja gospodarstw pod względem ich siły ekonomicznej. Powiększyły się dwie grupy gospodarstw: do 4 ESU oraz powyżej 12 ESU.
3. Wzrosła towarowość produkcji rolniczej, zwłaszcza zwierzęcej i utrzymała się znacząca pozycja województwa w krajowych zasobach pogłównia zwierząt gospodarskich.
4. Nastąpiła polaryzacja gospodarstw według głównego źródła utrzymania. Zwiększyła się liczba dwóch typów gospodarstw: utrzymujących się głównie z pracy w rolnictwie oraz utrzymujących się z pracy najemnej i działalności rolniczej.
5. Wystąpiło znaczne zróżnicowanie w wielkości wsparcia finansowego gospodarstw (głównie dopłat bezpośrednich), co przyczyniło się do poprawy sytuacji dochodowej rodzin rolniczych, ale także miało wpływ na pogłębienie ich dywersyfikacji dochodowej.
6. Wspólna Polityka Rolna miała pozytywny wpływ na poprawę wyposażenia infrastrukturalnego na obszarach wiejskich.

Literatura

- ARiMR – trzy lata po akcesji*. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, Warszawa 2007.
- CAP Reform – Presidency Compromise*. COM, 2003, 23 final.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*. GUS, Warszawa 2006.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku*. GUS, Warszawa 2008.
- Chmielewska B., 2007: *Wzajemne relacje sektora przetwórczego i surowcowego na przykładzie cukrowni i gospodarstw z uprawą buraków cukrowych*. Rozdział III [w:] *Pilne potrzeby do rozwiązania w rolnictwie polskim*. Praca zbiorowa, opr. red. B. Chmielewska. IERiGŻ-PIB, Program Wieloletni 2005-2009 pt.: *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*. Zeszyt Nr 71.
- Chmielewska B., *Strategiczne cele rozwoju województwa mazowieckiego*. Program Wieloletni IERiGŻ-PIB, zeszyt Nr 80, Warszawa 2007.

- Hardt Ł., *Implikacje reformy Wspólnej Polityki Rolnej dla polskiego Rolnictwa i obszarów wiejskich*. Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2007, wydanie II uzupełnione. E-strona: www.ukie.gov.pl.
- Józwiak W., *Obecne przemiany polskiego rolnictwa i perspektywa 2007-2013*. Maszynopis (prezentacja) na konferencji pt.: „Polska wieś od nowa - szanse obszarów wiejskich w perspektywie 2007-2013”, UKIE, MRiRW, Maszynopis, Warszawa 2006.
- Nowicki F., 2003: *Kwestia agrarna w Polsce*. Część II. Maszynopis. E-strona: http://lbc_1917_3.w.interia.pl.
- Poczta W., Śledzińska J., *Wyniki produkcyjno-ekonomiczne i finansowe indywidualnych gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej (na przykładzie regionu FADN Wielkopolska i Śląsk)*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Kraków 2007.
- PROW na lata 2007-2013*. MRiRW, Warszawa, lipiec 2007.
- Rocznik Statystyczny 1989*. GUS, Warszawa, s. 314.
- Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich 2007*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw 2003*, GUS, Warszawa.
- Rocznik Statystyczny Województw 2007*, GUS, Warszawa.
- Sikorska A., *Przeobrażenia w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi a proces włączania się Polski do Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Synteza*. Projekt badawczy Nr 1 H02C 035 28, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 9.
- Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych 2002*. GUS, Warszawa 2003.
- Wigier M., 2007: *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej oraz kierunki jej modyfikacji*. Studia i Raporty IUNG-PIB, Zeszyt 7.
- Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2005*, GUS, Warszawa 2005.
- Województwo Mazowieckie Podregiony Powiaty Gminy 2007*. GUS, Warszawa 2007.
- Zegar J. St., *Źródła utrzymania rodzin powiązanych z rolnictwem*. Studia i Monografie Nr 133, IERiGŻ PIB, Warszawa 2006.

II. Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na polskie gospodarstwa rolne – na przykładzie województwa podlaskiego

Wprowadzenie

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej (1 maja 2004 r.) miało skutki systemowe (tj. konieczność dostosowania się do mechanizmów Wspólnej Polityki Rolnej) i ekonomiczno-rynkowe (możliwość obrotu polskimi towarami rolnymi na jednolitym rynku europejskim), co stworzyło nowe możliwości polskim gospodarstwom na zwiększenie sprzedaży swoich produktów, pomimo nierównych dopłat bezpośrednich, w porównaniu z krajami UE „15”. Ponadto, rolnictwo i obszary wiejskie zaczęły korzystać ze środków unijnych na rozwój infrastruktury na obszarach wiejskich, co wywarło pozytywny wpływ na wzrost aktywności zawodowej ludności na tych obszarach i zmniejszenie bezrobocia. Wzrost cen skupu produktów rolnych, stabilizacja rynków rolniczych, ochrona przed tanim importem, dotacje bezpośrednie, pomoc strukturalna na rozwój obszarów wiejskich, stabilizowały warunki pracy i życia ludności wiejskiej.

1. Cel i zakres opracowania

Celem opracowania jest przedstawienie zmian w strukturze obszarowej, produkcyjnej i dochodowej gospodarstw rolnych w pierwszych latach po akcesji Polski do UE, w ujęciu regionalnym.

W opracowaniu poniższym skupiam się na przedstawieniu skutków instrumentów wspólnej polityki rolnej – realizacji programów z okresu 2004-2006 (zgodnie z formułą n+2 realizowanych do końca 2008 r.), z uwzględnieniem oddziaływań regionalnych na przykładzie wschodnich województw kraju, a szczególnie województwa podlaskiego, na tle danych średniokrajowych.

Skutki te są trudno mierzalne, bowiem są wynikiem całego splotu uwarunkowań makro- i mikroekonomicznych; globalnych, krajowych i regionalnych, dlatego przedstawione zostaną zmiany w poszczególnych dziedzinach w okresach czasowych uchwytnych statystycznie, ze szczególnym uwzględnieniem okresu 2002-2007.

Wybór województwa podlaskiego uzasadniam tym, iż jest to region o najbardziej rolniczym charakterze (tj. stosunkowo wysokim zatrudnieniu w rolnictwie i wysokim odsetku rodzin rolniczych, których głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo); regionem o stosunkowo wysokiej średniej po-

wierzchni gospodarstwa indywidualnego; o dużym udziale łąk i pastwisk w użytkach rolnych i wyraźnej specjalizacji w produkcji mleka.

Ze względu na znaczne środki finansowe przeznaczaną dla rolnictwa, głównie unijne, zbadano zmiany w gospodarstwach rolnych ogółem w kraju jak i woj. podlaskim na tle województw pozostałych w zakresie:

- struktury obszarowej gospodarstw rolnych ogółem, w tym w gospodarstwach indywidualnych oraz struktury użytków rolnych w latach 1996, 2002, 2007, w podziale na grupy obszarowe: 0-1ha; 1-2; 2-3; 3-5; 5-10; 10-15; 15-20; 20-30; 30-50, 50-100; 100 i więcej ha w kraju i według województw;
- zmian w liczbie gospodarstw o sile ekonomicznej wyrażonej w ESU po akcesji, tj. w latach 2005-2007;
- zmian w liczbie gospodarstw ogółem, w tym gospodarstw indywidualnych, według skali chowu bydła oraz zmiany w strukturze pogłowia krów według skali chowu i województw;
- zmian w liczbie gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR według typów rolniczych w latach 2002-2007 ogółem w kraju (brak danych w rozbiściu regionalnym za 2002 r.) i według wybranych grup obszarowych (5-10 ha, 20-30 oraz 100 i więcej ha);
- zmian w liczbie gospodarstw w latach 2005-2007, w których głównym źródłem utrzymania było rolnictwo.

Zastosowano metody: opisową i statystyczną.

Celem porównania stopnia koncentracji użytków rolnych w poszczególnych województwach, uwzględniającego stopień skoncentrowania gospodarstw i użytków rolnych w poszczególnych przedziałach obszarowych, obliczono współczynnik koncentracji Lorenza (wzorem z Raportów KE i Raportem Ministerstwa Rolnictwa poszczególnych państw EŚW, wśród których Polska ma przedostatnią lokatę pod tym względem, z poziomem 54%).

Do badania związku pomiędzy liczbą złożonych wniosków na modernizację gospodarstw a udziałem gospodarstw o głównym źródle utrzymania z rolnictwa i ich siły ekonomicznej w poszczególnych regionach kraju, zastosowano metodę korelacji liniowej.

2. Wpływ WPR na polskie rolnictwo

Przystąpienie Polski do UE postawiło przed polskim rolnictwem nowe wyzwania konkurencyjne. Rozwijano konkurencję z rolnictwem unijnym z jednej strony, z drugiej strony – dzięki wsparciu Unii, wzmocniono konkurencję wobec krajów trzecich. Nastąpił także duży wzrost eksportu, zwłaszcza produktów mleczarskich i polskiej wołowiny, z równoczesnym, zwłaszcza tuż po integracji dużym wzrostem cen.

Przyspieszeniu uległo tempo przemian agrarnych, które zależy głównie od ogólnej sytuacji gospodarczej kraju (m.in. stopy bezrobocia, popytu na pracę

w innych działach gospodarki), przejawem czego był wzrost obrotu ziemią rolniczą, pojawienie się popytu również na ziemię gorszej jakości i wyraźny wzrost cen ziemi rolniczej.

Pogłębieniu uległa polaryzacja gospodarstw rolnych, uwidoczniła się tuż po rozpoczęciu transformacji naszej gospodarki w 1989 roku. Na jednym biegunie znalazła się przeważająca część drobnych gospodarstw (1-5 ha), a na drugim biegunie wrosła liczba gospodarstw dużych (ponad 50 ha). Wzrost liczby gospodarstw małych był m.in. wynikiem podziałów rodzinnych znacznej liczby gospodarstw (w związku z możliwością otrzymania emerytur rolniczych). Wzrost liczby gospodarstw dużych był głównie skutkiem możliwości powiększenia obszaru gospodarstw indywidualnych przez zakup ziemi po popegeerowskiej i powstawania nowych gospodarstw w wyniku podziału dawnych PGR-ów, położonych głównie na ziemiach północnej i zachodniej Polski.

Wnioski o dopłaty bezpośrednie złożyło w 2004 roku 1 400 370 rolników (w 2005 roku już nieco więcej bo 1 483 628 wniosków) i objęły one 93% ogółu użytków rolnych. Był to dowód na to, że dotychczasowa liczba gospodarstw, szacowana na 1,9-2,0 mln, obejmowała w dużej części gospodarstwa, które istniały tylko notarialnie. Przy tym, z tych 1,4 mln gospodarstw tylko ok. 700 tys. miało istotniejsze związki z rynkiem, natomiast z pracy wyłącznie w rolnictwie utrzymywało się tylko 19,8% ogółu rolników, a więc ok. 350 tys. gospodarstw, podczas gdy już w 2007 r. tylko ok. 8% rolników). Pozostałe gospodarstwa spełniały inne funkcje i można już mówić było nie tylko o wielofunkcyjnym rozwoju wsi ale również o wielofunkcyjnym rozwoju gospodarstw rolnych. W ostatnich latach nastąpił również szybki rozwój agroturystyki i początek pełnienia funkcji strażników środowiska naturalnego.

Wzrost produktu krajowego brutto o ponad 5% w pierwszych latach po akcesji przyczynił się do wzrostu popytu na produkty rolne. Dobrą koniunkturę w samym rolnictwie wywołały zwiększone inwestycje, sprzyjająca pogoda w 2004 roku, środki, które trafiły do rolnictwa z programu przedakcesyjnego SAPARD oraz wzrost cen skupu spowodowany przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Wzrósł wskaźnik nożyc cen z 84,4% w roku 2002 i 97,3% w 2003 r. do 99,8% w 2004 r., 102,0% w 2006 i 106,5% w 2007 r. Wzrost cen produktów rolniczych rekompensował rolnikom podwyższenie cen na środki produkcji. Poprawiła się zatem sytuacja ekonomiczna w rolnictwie, w porównaniu z latami sprzed akcesji. Na poprawę opłacalności produkcji rolnej miała wpływ przede wszystkim różnica cen między Polską a innymi krajami Unii Europejskiej, głównie z tytułu niższej opłaty pracy. Niestety wraz ze wzrostem płac w kraju w ostatnich latach należy oczekiwać malejącej przewagi z tegoż tytułu w latach przyszłych.

Dostosowania polskiego rolnictwa do wymogów unijnych miało miejsce również na poziomie gospodarstw rolnych i zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, które muszą stać się zdolne do konkurencji na jednolitym rynku unijnym. Muszą spełniać wszelkie wymogi prawne, w tym przepisy weterynaryjne, fitosanitarne oraz z zakresu ochrony środowiska rynku rolnego, finansów i kontroli. Proces tych dostosowań był wspierany w ramach programów przedakcesyjnych SAPARD i PHARE.

Wspieraniem działań służących rozwojowi rolnictwa i obszarów wiejskich od 14 lat zajmuje się Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, udzielając pomocy ze środków krajowych a od 6 lat również ze środków unijnych. Od 2004 r., tj. po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej i objęciu naszego kraju instrumentami wspólnej polityki rolnej, pomoc udzielana jest w przeważającej części z budżetu Wspólnoty. Sukcesem zakończyła się realizacja programu przedakcesyjnego SAPARD, w ramach którego udzielono pomocy 24 tys. producentom i przetwórcom. Corocznie ARiMR przyjmuje wnioski oraz dokonuje wypłaty płatności bezpośrednich do gruntów ornych dla ponad 1,4 mln producentów rolnych.

W trzecim roku od akcesji ARiMR kontynuowała realizację unijnych programów pomocy: Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006 (wdrażała 9 z 13 działań SPO); Sektorowego Programu Operacyjnego „Rybołówstwo i przetwórstwo ryb 2004-2006” (14 z 17 działań SPO) oraz Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006 (wszystkie działania). Od 2008 r. rozpoczęła natomiast realizację programów przewidzianych na okres 2007-2013 i będzie zarządzać kwotą 30 mld euro, co stanowić będzie blisko 1/3 pomocy, jaką nasz kraj otrzyma z UE w tym okresie.

Przeprowadzona analiza liczby złożonych w 2008 r. wniosków na modernizację gospodarstw rolnych w regionach wykazała najściślejszy związek dodatni z liczbą gospodarstw, których głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo (współczynnik korelacji $r = + 0,94$) a ujemną z liczbą gospodarstw o małej sile ekonomicznej w ESU ($r = -0,57$).

Do rolnictwa w ramach realizacji polityk wspólnotowych w latach 2004-2006 wpłynęło ok. 7,4 mld euro z budżetu UE. Oznaczało to 2-krotny wzrost wydatków na rolnictwo (nie licząc KRUS), w porównaniu z rokiem 2002. Z tej kwoty 54% wydatkowano na dopłaty bezpośrednie a pozostałe 46% na realizację Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Łącznie ze środkami budżetowymi na rzecz rolnictwa wyniosły w tym okresie ok. 12,5 mld euro, czyli prawie 50 mld zł (Sobiecki 2007). Płatności bezpośrednie wynosiły wówczas 55%, 60% i 65% poziomu unijnego. Do 2013 roku płatności te będą się corocznie zwiększać o 5 p.p. aż do osiągnięcia poziomu dla rolników z krajów starej „15”.

Warunkiem otrzymania płatności bezpośrednich jest zachowanie gruntów w dobrej kulturze rolnej przy zachowaniu wymogów ochrony środowiska na mocy Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 7 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych wymagań utrzymywania gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej.

Dochody ludności rolniczej to jeden z najbardziej istotnych a zarazem kontrowersyjnych tematów.

Przeprowadzone różnymi metodami badania dochodów ludności rolniczej wskazują niezaprzeczalnie, że integracja Polski przyniosła znaczący wzrost dochodów rolniczych (Kowalski A. 2008). Udział dopłat bezpośrednich w dochodzie rolniczym w latach 2004-2007 wynosił: 11,3% w 2004 r., 31,4% w 2005 r., 38,2% w 2006 r. i 26,0% w 2007 r. Relacja dopłat do produkcji wzrosła natomiast z 3,1% w 2004 r. do 9,4% w 2005, 13,3% w 2006 i 9,2% w 2007 r. Natomiast udział kosztów w produkcji kształtował się w tym okresie z niewielką różnicą na dość wysokim poziomie, bo ok. 75%.

Wśród grup gospodarstw wyłonionych według wielkości ekonomicznej odnotowano wyraźne obniżenie wskaźnika wzrostu dochodów wraz ze wzrostem ich wielkości ekonomicznej. W grupie gospodarstw od 2 do 4 ESU wskaźnik wzrostu dochodu w latach 2004-2007 wyniósł 322,3%, podczas gdy w grupie 100 i więcej ESU wyniósł tylko 105,1%.

Spadły natomiast dochody spoza gospodarstwa. W roku 2004 miały one udział 27,1% i obniżyły się do 20,9% w roku 2007, zwłaszcza w gospodarstwach większych. Dochody spoza gospodarstwa posiadały głównie gospodarstwa mniejsze, o niższej sile ekonomicznej, mierzonej w ESU (Konferencja z 4 lipca – Chłopska Droga – Gazeta Rolnicza nr 30 z 27 lipca 2008).

Pod wpływem oddziaływania Wspólnej Polityki Rolnej polskie rolnictwo różnicuje się w układzie terytorialnym (regionalnym), o czym świadczą nierównomierne wzrosty cen ziemi rolniczej, zmiany w liczbie i strukturze obszarowej gospodarstw indywidualnych, wzrost udziału niektórych regionów w produkcji towarowej rolnictwa, wyodrębnienie regionów specjalizujących się w produkcji ważniejszych produktów rolniczych (np. mleka, rzepaku, drobiu, trzody, zbóż...).

Ogólnie biorąc, województwa, które przed integracją zajmowały czołowe lokaty pod względem udziału danego produktu w produkcji ogółem, zwiększyły swój udział, co pogłębiło zróżnicowania regionalne. W zasadzie pierwszych 4-5 województw dawało i osiąga ponad 50% udział w produkcji danego produktu (Mierosławska A. 1999). Na przykład produkcja:

- pszenicy koncentruje się w województwach: lubelskim, dolnośląskim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim;

- rzepaku: w dolnośląskim, opolskim, warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim;
- buraków cukrowych: w lubelskim, kujawsko-pomorskim, i dolnośląskim;
- chów trzody: w wielkopolskim, kujawsko-pomorskim, mazowieckim i łódzkim;
- chów bydła: w podlaskim, mazowieckim, podkarpackim i łódzkim.

3. Zmiany regionalnych cen ziemi rolniczej

Ceny ziemi zaczęły rosnać od 2002 roku, czyli od momentu, kiedy było wiadome, że Polska wejdzie do Unii, a właściciele gruntów będą otrzymywać dopłaty bezpośrednie do jednostki powierzchni, niezależne od jakości ziemi. Najszybsze tempo wzrostu cen ziemi przypadło na okres 2005-2007 (tabela 1), w którym to czasie ceny ziemi średnio w kraju wzrosły o 50%, a w poszczególnych regionach kraju wzrosty te wahały się od 17% (w świętokrzyskim) do 96% (w pomorskim) – tabela 1.

Tabela 1. Średnie ceny gruntów w obrocie prywatnym w poszczególnych województwach w II kwartale 2007 r. i ich wzrost w stosunku do średnich cen z II kwartalu 2005 r.

Lp.	Województwo	Średnio zł/ 1 ha w II kw. 2007 r.	w tym grunty słabe zł/ha	Wzrost ceny średniej w stos. do II kw. 2005 r., w %
1.	Dolnośląskie	12 909	7 586	181
2	Kujawsko-pomorskie	19 046	14 335	158
3	Lubelskie	8 955	6 046	146
4	Lubuskie	6 923	5 778	152
5	Łódzkie	12 046	7 989	137
6	Małopolskie	13 347	9 122	137
7	Mazowieckie	14 718	9 531	137
8	Opolskie	10 920	6 781	152
9	Podkarpackie	6 704	5 437	147
10	Podlaskie	13 593	10 009	153
11	Pomorskie	16 666	14 677	196
12	Śląskie	14 725	12 951	158
13	Świętokrzyskie	8 394	5 136	117
14	Warmińsko-mazurskie	9 047	7 521	166
15	Wielkopolskie	21 959	15 290	174
16	Zachodniopomorskie	8 388	6 734	160
	POLSKA	12 584	9 093	150

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARiMR 2007, www.arimr.gov.pl (działanie „Inwestycje w gospodarstwach rolnych” od 2 października 2007).

Wielu ekspertów uważa, że ziemia będzie nadal drożeć, bo ciągle jest znacznie tańsza od unijnej. Jak wykazały badania Instytutu Badania Opinii i Rynku PENTOR przeprowadzone w latach 2004-2005, zarówno eksperci, jak i rolnicy uważają, że ceny gruntów rolnych w Polsce będą rosnąć. Dlatego zakup gruntów uważany jest po prostu za dobrą inwestycję. Średnia cena w Polsce doszła już do ponad 2 tys. euro za hektar. Niemal dokładnie tyle samo kosztują grunty rolne na Węgrzech, nieco taniej w Czechach. Ale już u naszych zachodnich sąsiadów, czyli w Niemczech za hektar trzeba zapłacić od 10 do 15 tys. euro (im bliżej granicy z Polską, tym taniej). W Belgii ziemia kosztuje ok. 17 tys. euro za hektar, w Danii i we Włoszech po 16 tys. Najdroższa ziemia jest w Holandii – tu za hektar trzeba płacić od 30 do 60 tys. euro. Generalnie w nowych krajach Unii ziemia jest ciągle kilka razy tańsza niż w starej Piętnastce. Wyjątkiem jest Słowenia, gdzie hektar ziemi rolniczej doszedł w tym roku do 13 tys. euro.

Agencja Nieruchomości Rolnych najdrożej sprzedawała w 2008 roku grunty rolne w woj. kujawsko-pomorskim (12 779 zł/ha), wielkopolskim (10 240 zł/ha), dolnośląskim (9957 zł/ha), małopolskim (9260 zł/ha), śląskim (8947 zł/ha).

Stosunkowo drogie są również grunty najslabsze, np. piątej i szóstej klasy, praktycznie nie nadające się do uprawiania wielu intensywnych roślin (takich jak buraki cukrowe, pszenica czy warzywa).

Wcześniej na takich ziemiach siano głównie mało wymagające żyto i owies, ale i one, musiały być nawożone. Dziś takie ziemie przeznacza się pod zalesianie, gdyż można za to dostać stosunkowo wysokie dopłaty z Unii. Dla rolników w większym stopniu liczy się jakość ziemi i koszty uzyskania plonów. Grunty dające wyższe i lepsze plony przy mniejszych wydatkach na nawozy gwarantowały rolnikom większe dochody. Dziś rolnicy przy kupnie ziemi liczą także wysokość dopłat do hektara.

W wielu rejonach kraju pojawił się tzw. głód ziemi. To dlatego, że do Agencji trafia coraz mniej gruntów z tzw. odzysku, czyli coraz rzadziej dzierżawcy rezygnują z ich uprawiania i zwracają do ANR. Jednocześnie coraz częściej dzierżawcy korzystają z prawa pierwokupu i przejmują od ANR nieruchomości, które uprawiają w formie dzierżaw.

Ceny ziemi podbijają też mieszkańcy miast. Najdroższe są obecnie nieruchomości o powierzchni do 1 ha. Średnio trzeba było za nie płacić w 2007 roku 12 779 zł za ha. W niektórych województwach działki do 1 ha osiągały bardzo wysokie ceny na niespotykanym dotychczas poziomie, np. 24 142 zł/ha w pomorskim, 22 729 zł/ha w mazowieckim, 22 209 zł/ha w lubuskim. Ziemia będzie nadal zabierana pod budowę dróg i autostrad oraz pod budownictwo. Tymczasem chętnych do jej posiadania przybywa. Przede wszystkim rolnicy od momentu wejścia Polski do Unii Europejskiej chcą powiększać gospodar-

stwa. Miernikiem optymizmu są ceny, jakie rolnicy płacą za hektar. Jeśli ziemia leży w sąsiedztwie gruntów nabywcy, gotowi są zapłacić nawet 30 tysięcy złotych za hektar, choć średnia cena dla transakcji zawieranych przez Agencję w I kwartale 2008 roku wyniosła 8,9 tysięcy złotych.

W mniejszym stopniu wzrastała średnia powierzchnia gospodarstwa tak w skali kraju jak i w poszczególnych regionach. Jej zmiany w latach 2000-2007 przedstawia tab. 2.

Tabela 2. Zmiany średniej wielkości powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwie rolnym powyżej 1 ha UR w latach 2000-2007 według województw, w %

Lp.	Województwo	Pow. przeciętnego gospodarstwa w 2000 r., w ha UR	Pow. przeciętnego gospodarstwa w 2007 r., w ha UR	Zmiany 2007/2000 w %
1.	Dolnośląskie	12,8	15,08	123,4
2	Kujawsko-pomorskie	13,6	14,65	107,7
3	Lubelskie	6,6	7,28	110,0
4	Lubuskie	17,3	19,34	111,8
5	Łódzkie	6,8	7,30	107,4
6	Małopolskie	3,4	3,71	109,1
7	Mazowieckie	7,6	8,36	110,0
8	Opolskie	15,1	16,86	111,7
9	Podkarpackie	3,7	4,38	118,3
10	Podlaskie	11,8	11,87	100,6
11	Pomorskie	17,8	18,30	102,8
12	Śląskie	5,0	6,53	130,6
13	Świętokrzyskie	4,7	5,31	113,0
14	Warmińsko-mazurskie	23,8	22,68	95,3
15	Wielkopolskie	12,4	13,37	107,8
16	Zachodniopomorskie	24,7	29,18	118,1
	POLSKA - średnio	8,5	9,91	116,6

Źródło: Dane za 2000 r. na podstawie opracowania: „Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską, pod. red. W. Poczta, F. Wysocki; za 2007 według danych ze strony internetowej ARiMR www.arimr.gov.pl

W kraju w latach 2000-2007 średnia powierzchnia gospodarstwa wzrosła o niespełna 17%, z 8,5 ha do 9,91 ha. Jedynie w woj. warmińsko-mazurskim powierzchnia przeciętnego gospodarstwa zmalała. Natomiast w woj. śląskim ten najwyższy względny wzrost wynikał głównie ze znacznego ubytku małych gospodarstw, dominujących w regionie i bardziej zrównoważonego rynku pracy (tj. niższej stopy bezrobocia w regionie, w okresie wysokiej stopy bezrobocia w kraju).

Jak wynika z tabeli 2, tylko w jednym województwie podlaskim, o stosunkowo dużej powierzchni przeciętnego gospodarstwa (ok. 23 ha), średnia po-

wierzchnia gospodarstwa pozostała prawie na tym samym poziomie, bowiem zauważa się w nim „głód ziemi”, wynikający z prowadzonej tam specjalizacji mleczarskiej, kierunku bardzo ziemiochłonnego, bo opartego na systemie wypasowym lub żywieniu sianokiszonkami (a nie przemysłowymi paszami treściwymi, jak to bywa przy produkcji trzody chlewnej i drobiu). Zasoby ziemi państwowej były w woj. podlaskim niewielkie a dodatkowo znajdowało się tam stosunkowo mniej małych i średnich gospodarstw, kosztem których przybywa zazwyczaj gospodarstw większych obszarowo. Świadczy o tym również ponadprzeciętny wzrost cen ziemi w woj. podlaskim (153%, wobec 150% w kraju).

4. Zmiany w strukturze agrarnej

Wspólna Polityka Rolna wpłynęła na konkurencyjność rolnictwa. Jednym z warunków poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa jest poprawa jego struktury agrarnej, polegająca nie tylko na zwiększeniu liczby i udziału procentowego gospodarstw większych obszarowo, ale i udziału powierzchni użytków rolnych większych grupach obszarowych gospodarstw.

Zła struktura agrarna jest bowiem przyczyną niskiej produktywności, stwarza poważne problemy dochodowe wielu właścicielom gospodarstw rolnych, skutecznie hamując wdrażanie w nich postępu technologicznego. Pochodną niekorzystnej struktury obszarowej jest m.in. dekoncentracja upraw i dekoncentracja chowu zwierząt (brak dostatecznej specjalizacji gospodarstw), a w konsekwencji niskich dochodów rolniczych. Obszar gospodarstwa jest nadal istotnym czynnikiem różnicującym wartość produkcji końcowej i towarowej oraz decyduje o dodatniej akumulacji pozwalającej na odtworzenie potencjału produkcyjnego. Wartość produkcji towarowej grupy gospodarstw o obszarze 5-10 ha i pow. 10 ha jest odpowiednio 4- i 5-krotnie wyższa w porównaniu do osiąganego wartości w grupie gospodarstw o obszarze do 5 ha. W przypadku dochodu rolniczego skala zróżnicowania pomiędzy grupami obszarowymi jest jeszcze większa – 4- i 7-krotna) [Marcysiak 2004]. Akumulację dodatnią wówczas osiąga gospodarstwo rolne, gdy osiąga minimum powierzchni użytków rolnych w konkretnym terenie. Trzeba każdorazowo zbadać jakie to minimum, nie można jednak przyjmować, że minimum to jest tylko duże, wielkoobszarowe [Michna 2006, 2007].

Akcesja do UE nie zmieniła istotnie niekorzystnej struktury agrarnej, charakteryzującej rolnictwo większości 10 nowych państw członkowskich. Mała powierzchnia gospodarstw, brak kapitału na inwestycje, formy własności hamujące rozwój gospodarstw powodują, że rolnictwo jest mniej konkurencyjne w porównaniu do UE-15. Postępuje proces polaryzacji rynkowej gospodarstw na jednostki nastawione na sprzedaż w celu osiągnięcia możliwie wysokiego zysku

oraz jednostki o charakterze samozaopatrzeniowym. Małe gospodarstwa wypadają z rynku ze względu na wysokie koszty produkcji (wzrost cen ziemi, środków produkcji). Szczególnie wzrost cen ziemi ogranicza zmiany strukturalne gospodarstw rolnych. Skomplikowane procedury oraz biurokracja funkcjonujące w ramach WPR opóźniają dodatkowo proces dostosowania sektora rolnego do standardów unijnych [Fabisiak 2005].

Istniejąca struktura agrarna wywiera zatem znaczący wpływ na sytuację ekonomiczną rolnictwa. Dotychczasowe tempo przemian agrarnych w Polsce jest niezadawalające. Zbyt wolno zwiększa się średni obszar gospodarstwa oraz zmniejsza liczba gospodarstw (tabela 3). Mimo, że kierunek zmian w strukturze agrarnej jest oczywisty, stale zmienia się ich tempo. Powierzchnia gospodarstwa nie jest co prawda czynnikiem w całości przesądzającym o potencjale produkcyjnym, jego sile ekonomicznej (mierzonej w ESU), typie produkcyjnym, ale bez wątplenia w dużym stopniu je determinuje.

Rolnictwo polskie jest przy tym bardzo zróżnicowane regionalnie.

Tabela 3. Liczba gospodarstw i powierzchnia użytków rolnych w latach 2002, 2005 i 2007 według grup obszarowych gospodarstw (wraz z działkami rolnymi)

Lata	Razem	Grupy obszarowe					
		<1 ha	1-5 ha	5-15 ha	15-20 ha	20-50 ha	>50 ha
Liczba gospodarstw w tys.							
2002	2 928,6	976,9	1 146,3	609,0	83,8	95,5	17,1
	100,0	33,3	39,1	20,8	2,9	3,3	0,6
2005	2 729,0	946,6	1 032,0	555,8	77,1	98,7	18,8
	100,0	34,6	37,6	20,5	2,8	3,6	0,7
2007	2 579,1	771,1	1 036,9	566,7	77,6	102,7	24,1
	100,0	29,9	40,2	22,0	3,0	4,0	0,9
Powierzchnia użytków rolnych w tys. ha							
2002	14 858,5	398,5	2 763,0	5 242,9	1 437,8	2 708,4	2 309,9
	100,0	2,7	18,6	35,3	9,7	18,2	15,5
2005	14 005,4	378,4	2 532,5	4 794,5	1 325,6	2 842,5	2 131,9
	100,0	2,2	18,1	34,2	9,5	20,3	15,2
2007	14 418	330,8	2 603,3	4 856,0	1 333,1	2 955,5	2 339,4
	100	2,3	18,1	33,7	9,2	20,5	16,2

Źródło: Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych PSR 2002; Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005, GUS 2006 i Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. GUS 2008.

5. Zmiany regionalne w strukturze agrarnej gospodarstw rolnych w Polsce

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, w latach 2002-2006 pogłębiła się polaryzacja gospodarstw rolnych, w porównaniu z okresem 1996-2002, przyspieszone zostało tempo ubytku liczby gospodarstw, zwłaszcza w mniejszych grupach obszarowych, natomiast wolniejsze było tempo przyrostu gospodarstw większych (tj. o powierzchni powyżej 30 ha).

W latach 2002-2006 ubyło ok. 334,6 tys. gospodarstw rolnych (11,4%), w tym 188,9 tys. o obszarze 0-1ha (19,3%) i 145,7 tys. o powierzchni powyżej 1ha UR (7,4%). Największy względny ubytek liczby gospodarstw stwierdzono w grupie obszarowej 1-2 ha (o 18,9%). Wzrost liczby gospodarstw nastąpił natomiast w wyższych grupach obszarowych (pow. 30 ha), przy czym najwyższy miał miejsce w grupie 50-100 ha (19,4%), mniejszy w przypadku 30-50 ha i pow. 100 ha (odpowiednio 4,4% i 4,1%).

W poszczególnych województwach kraju zmiany te były mocno zróżnicowane.

Względny ubytek ogólnej liczby gospodarstw wahał się od 6% (w wielkopolskim i łódzkim) do 24% (w śląskim), a liczby gospodarstw o pow. powyżej 1ha od 2% (w wielkopolskim) do 23% (w śląskim). Spośród poszczególnych grup obszarowych uwagę zwraca znaczny ubytek gospodarstw 1-2 ha w woj. lubuskim (bo prawie 4-krotny) oraz 2, 3-hektarowych (prawie o 50%) w województwach śląskim i świętokrzyskim.

Ogólnie biorąc, w latach 2002-2006 we wszystkich województwach nastąpił ubytek gospodarstw 1-5 ha, za wyjątkiem grupy obszarowej 2-3 ha – w lubelskim, podkarpackim i zachodniopomorskim oraz 3-5 ha w wielkopolskim i kujawsko-pomorskim. Do grupy województw o najniższym odsetku gospodarstw małych (do 5 ha) należą obecnie: podlaskie (29,1%), lubuskie (31,3%), warmińsko-mazurskie (32,2%), kujawsko-pomorskie (34,3%) i wielkopolskie (39,3%), przy średnim ich udziale w kraju wynoszącym aż 56,9%.

Gospodarstwa o obszarze 5-10 ha, w liczbie 415 289 gospodarstw, stanowiące średnio w kraju 22,9%, najliczniej występowały w woj. łódzkim (52 242) i lubelskim (60 112). Ich liczba w największym stopniu zwiększyła się w woj. lubuskim, bo ponad dwukrotnie (o 136%), kosztem gospodarstw mniejszych i obecnie stanowi najwyższy odsetek w wojewódzkiej strukturze agrarnej, gdyż aż 35,8%. W trzech województwach: zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim i opolskim liczba gospodarstw nie przekracza 10 tys.

Liczba gospodarstw o obszarze 5-10 ha wzrosła wyraźnie tylko w woj. lubuskim (dwukrotnie), kosztem ubytku gospodarstw najmniejszych, i tylko nie-

znacznie w trzech województwach (podlaskim, wielkopolskim i łódzkim), podobnie w grupie obszarowej 10-15 ha.

Wzrost liczby gospodarstw z grupy obszarowej 15-20 ha zaznaczył się przede wszystkim w dwóch województwach (dolnośląskim oraz podkarpackim) a grupy 20-30 ha tylko w województwie świętokrzyskim (o 45%).

Natomiast wzrost udziału grup obszarowych powyżej 30 ha (w tym 30-50; 50-100; 100 i więcej ha) miał miejsce we wszystkich województwach, przy czym wyraźnie wyższy był w województwach, w których znaczne były zasoby ziemi popegeerowskiej. Ich wzrost był znaczący, bo powyżej 10%, tj. w warmińsko-mazurskim o 13,1%, a w zachodniopomorskim o 11,4%. Zastosowanie modulacji płatności wyrównawczych dla rolników gospodarujących na obszarach o niekorzystnych warunkach, tzw. ONW, zahamowało proces zwiększania się liczby gospodarstw o obszarze 30 i więcej ha [red. Józwiak 2007].

W konsekwencji powyższych zmian, powierzchnia użytków rolnych będących w posiadaniu gospodarstw powyżej 30 ha w okresie analizowanych 4 lat, w 3 lata po akcesji Polski z Unią, wzrosła aż 1,5-krotnie, tj. z 3,4 mln ha w 2002 r. do 5,2 mln ha w 2006, stanowiąc niespełna jedną trzecią ogółu użytków rolnych kraju (32,8%). Zmiany te należy ocenić pozytywnie, aczkolwiek powinno się dążyć do zwiększenia tej powierzchni w gospodarstwach powyżej 30 ha co najmniej 50%.

Według opinii ekonomistów polskich [Michna 2006], granica obszarowa gospodarstw rolnych między tymi o ujemnej, a tymi o dodatniej akumulacji przebiega w sferze obszaru 15-25 ha, a nie 100, 200 ha i więcej. Jest to w sumie optymistyczna sytuacja, która pozwala chronić miejsca pracy w znacznie większej liczbie jednostek w rolnictwie np. w gospodarstwach 15-25 ha bez obawy, że takie gospodarstwa rodzinne podwyższać będą koszty jednostkowe produkcji rolnej, co obniżać będzie polskie zdolności konkurencyjne na rynkach europejskich.

Powszechną cechą polskiego rolnictwa jest rozproszenie ziemi, przeludnienie agrarne i mała skala produkcji. Ponad 14-letni okres reformowania polskiego rynku rolnego w okresie przemian ustrojowych (do okresu integracji) i stosowania ultraliberalnej polityki wobec rolnictwa, obnażyły jej dramatyczne skutki społeczne i ekonomiczne w rolnictwie chłopskim, nie mówiąc o państwowym, które zlikwidowano pozostawiając pół miliona rodzin pracowniczych bez środków do życia. Mechanizmy samoregulacyjne spowodowały 30% spadek produkcji rolnej i prawie o połowę zmniejszony parytet dochodowy rolników. Rynek rolny (za wyjątkiem rynku mleka, buraków cukrowych, drobiu oraz warzyw i owoców), na skutek demontażu systemu instytucjonalnego, w tym spółdzielczości wiejskiej, zerwał więzi rolników z przemysłem rolno-spożywczym

[S. Zięba 2007]. Dopiero perspektywa integracji Polski z UE i stopniowe obejmowanie polskiego rolnictwa Wspólną Polityką Rolną przyniosło odmianę, polegającą głównie na skierowaniu na wieś znaczących środków publicznych (fundusze FAPA), przedakcesyjnych (Sapard) i od 2004 r. środków Agencji 2000 na modernizację rolnictwa i przemysłu spożywczego. Ponad połowę środków unijnych przeznaczono na bezpośrednie wsparcie dochodów gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych w ramach dopłat bezpośrednich. Środki te, pomimo częściowego socjalnego ich charakteru, wzmacniały ekonomicznie rolników – jako najsłabszego ogniwa łańcucha żywnościowego i przeciwdziałały przepływowi wartości dodanej rolnictwa do innych ogniw gospodarki (głównie do przemysłu rolno-żywnościowego i obrotu towarowego).

Według stanu na 2007 r. najwyższy odsetek UR w gospodarstwach powyżej 30 ha znajdowało się w województwach północnej i zachodniej Polski, tj. na terenach po popeegerowskich. W sumie w sześciu województwach Polski (opolskim, dolnośląskim, lubuskim, zachodniopomorskim, pomorskim i warmińsko-mazurskim) znajduje się ponad połowa użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni przekraczającej 30 ha UR. Z kolei, najmniejszy odsetek użytków rolnych w gospodarstwach o obszarze 30 ha i więcej znajduje się w województwach świętokrzyskim i małopolskim (zaledwie po ok. 7%).

Dla syntetycznego określenia zmian w koncentracji ziemi w latach 2002-2007, tak w kraju jak i w poszczególnych województwach, posłużono się obliczeniem współczynnika koncentracji Lorentza. Średnio w kraju w okresie tym wzrósł on z 53% do 57,8% (tj. o 4,8%), co stawia nasz kraj na przedostatnim miejscu wśród 10 krajów ostatnio przyjętych do UE, tuż przed Słowenią – 42% [Fabisiak A. 2005]. W poszczególnych województwach Polski wysokość współczynnika koncentracji wahała się w 2002 r. od 20,1% w Małopolsce do 87,2% na Pomorzu. Największe wzrosty omawianego współczynnika stwierdzono w województwach: zachodniopomorskim – wzrost o 23%, dolnośląskim – o 18,5% i śląskim – o 13,3%. Tylko w jednym województwie – lubuskim współczynnik koncentracji nie uległ zmianie, a w woj. podlaskim wzrósł zaledwie o 1,4%, co potwierdza występujące tam zjawisko „głodu ziemi”. Natomiast wyraźną dekoncentrację ziemi stwierdzono w trzech województwach: łódzkim (spadek wskaźnika o 30,8%), pomorskim (spadek o 22,2%) oraz w kujawsko-pomorskim (spadek o 18,1%).

Ponadto, stwierdzono tendencję do dekoncentracji w województwach o najwyższym współczynniku koncentracji ziemi w 2002 r. (tj. w pomorskim, opolskim, warmińsko-mazurskim, kujawsko-pomorskim i łódzkim), tabela 4.

Tabela 4. Współczynnik koncentracji ziemi Lorentza w latach 2002 i 2007 według województw

Województwa	Współczynnik koncentracji w 2002 r. w %	Współczynnik koncentracji w 2007 r. w %	Zmiany 2007-2002, w p.p.
Polska	53,0	57,8	4,8
Dolnośląskie	51,0	69,5	18,5
Kujawsko-Pomorskie	74,6	56,5	-18,1
Lubelskie	38,5	46,1	7,5
Lubuskie	71,5	71,5	-0,1
Łódzkie	73,6	42,9	-30,8
Małopolskie	20,1	27,9	7,8
Mazowieckie	43,8	47,0	3,2
Opolskie	82,7	71,7	-11,0
Podkarpackie	37,4	35,4	-2,0
Podlaskie	44,8	46,2	1,4
Pomorskie	87,2	65,0	-22,2
Śląskie	37,2	50,4	13,3
Świętokrzyskie	24,1	35,9	11,8
Warmińsko-Mazurskie	75,2	64,0	-11,3
Wielkopolskie	47,1	59,7	12,6
Zachodniopomorskie	49,5	72,5	23,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS za 2002 i 2007 r.

6. Rolnictwo województw wschodnich na tle kraju i zmiany na przykładzie woj. podlaskiego

Obszary wiejskie utożsamiane są najczęściej z rolnictwem, a w wielu regionach kraju, po urynkowaniu gospodarki z biedą, stagnacją i bezrobociem. W trudnej sytuacji znalazły się zwłaszcza tereny z przewagą drobnej gospodarki chłopskiej, położone peryferyjnie w stosunku do ośrodków miejskich oraz miast o monofunkcyjnej strukturze gospodarki i rynku pracy. W związku z restrukturyzacją przemysłu obszary wiejskie musiały wchłonąć narastające bezrobocie powracających na wieś, tzw. dwuzawodowców. Ustał w zasadzie odpływ ludności z przeludnionych obszarów wiejskich do miast i zawodów pozarolniczych.

Jednocześnie nastąpiły dość istotne zmiany w popycie na surowce rolnicze i żywność: jego rozmiary szacowane są na ok. 20% mniejsze. W tych warunkach tradycyjna rolniczo-produkcyjna funkcja obszarów wiejskich stała się niewystarczająca do zapewnienia godziwych dochodów. Obszary wiejskie stały wobec konieczności poszukiwania alternatywnych dróg rozwoju, które pozwoliłyby na odejście od rolniczej monofunkcyjności i poprawę sytuacji ekonomicznej ich mieszkańców.

Obszarami, których problemy te dotknęły w szczególny sposób, są to tereny wschodnie, tj. Podlasie, Lubelszczyzna i Podkarpacie. Chociaż poszczególne województwa są zróżnicowane, ich cechy wspólne (łącznie z obszarami miejskimi), są w pewnym stopniu specyficzne, to:

- przygraniczne położenie przy wschodniej obecnie granicy UE;
- najniższy poziom PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca;
- niska urbanizacja tych obszarów;
- wysokie zatrudnienie w rolnictwie towarzyszące rozdrobnionej strukturze agrarnej w dominującej tam gospodarce indywidualnej oraz niskiej konkurencyjności gospodarstw rolnych;
- niski poziom infrastruktury technicznej, społecznej, usługowej i rynkowej, zwłaszcza w otoczeniu rolnictwa;
- niski poziom kwalifikacji zawodowych w rolnictwie;
- wysoka jakość środowiska naturalnego;
- silne dziedzictwo tradycji i kultury (wielonarodowe pogranicze);
- niski poziom eksportu na 1 mieszkańca;
- niskie dochody budżetowe przeważających tam gmin wiejskich;
- niska stopa zatrudnienia (wynikająca z wyższego udziału ludności w wieku poprodukcyjnym i będących na rentach);
- ujemne saldo migracji ludności.

7. Ogólna charakterystyka województwa podlaskiego

Województwo podlaskie, położone jest w północno-wschodniej części Polski. Podlaskie stanowi wewnętrzną (z Litwą na odcinku 100 km) i zewnętrzną (z Białorusią na ok. 250km) granicę Unii Europejskiej. Jest to jedno z najbiedniejszych i rolniczych województw Polski. Obejmuje obszar 20,180 tys. km², stanowiący 6,5% powierzchni kraju (będąc województwem szóstym pod względem wielkości powierzchni) zamieszkały przez 1,2 mln ludności (3,2% ludności Polski – 14 miejsce w kraju). Na małą gęstość zaludnienia (60,4 osób/km²) ma duży wpływ niski stopień urbanizacji województwa. W miastach mieszka tylko 59% ludności województwa. Na obszarach wiejskich, zwłaszcza peryferyjnych, ma miejsce proces wyludniania się wsi i deformacji struktur demograficznych. Przeważająca liczba gospodarstw rolnych prowadzi działalność na potrzeby rynku (mleczarstwo). Podlaskie jest województwem wielokulturowym i wielonarodowościowym. Posiada liczne zabytki kultury, architektury materialnej i miejsca historyczne. Jest to obszar nizinny o dużych walorach środowiska naturalnego (jeziora, rzeki, parki narodowe, puszcze), rozwoju turystyki

i rolnictwa ekologicznego. Obszary chronione (Natura 2000) stanowią w nim 26% powierzchni. Województwo posiada liczne surowce naturalne.

Szanse rozwojowe województwa podlaskiego, według opracowanej w 2005 r. Strategii Rozwoju Województwa, są następujące:

Atuty:

- wzrastająca liczba podmiotów gospodarczych oraz aktywność i dynamiczny rozwój sektora prywatnego,
- przygraniczne położenie,
- baza rodzimych surowców niezbędnych do rozwoju przemysłu rolno-spożywczego, drzewnego, budowlanego,
- dobry układ sieci powiązań komunikacyjnych,
- dynamiczny rozwój telefonizacji,
- wysokospecjalistyczna produkcja mleczarska,
- rozwój działalności pozarolniczej na wsi,
- czyste i mało zmienione działalnością człowieka środowisko naturalne,
- wybitne walory przyrodniczo-krajobrazowe,
- bogactwo kultury materialnej i narodowościowej,
- rozwinięty system kształcenia ponadpodstawowego i wyższego.

Szanse:

- otwarcie gospodarki na współpracę międzynarodową, w tym rozwój współpracy przygranicznej,
- rozbudowa infrastruktury granicznej,
- silne wsparcie sektora małych i średnich przedsiębiorstw ze strony krajowych i międzynarodowych programów pomocowych,
- przebieg sieci transportowej w oparciu o korytarz transeuropejski VIA BALTICA,
- realizacja rządowego programu budowy i modernizacji dróg, w tym szybkiego ruchu,
- wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w oparciu o programy pomocowe,
- rozwój produkcji rolniczej metodami ekologicznymi i integrowanymi,
- rozwój produkcji materiałów budowlanych w oparciu o lokalne surowce,
- rozwój współpracy z aglomeracją warszawską.

Rozwój rolnictwa i tworzenie warunków wielofunkcyjnego rozwoju wsi zapisany jest w celu siódmym Strategii Rozwoju Województwa Podlaskiego.

Rolnictwo w województwie podlaskim funkcjonuje w trudnych warunkach przyrodniczo-klimatycznych i glebowych. Składają się na nie najkrótszy okres wegetacji w Polsce, rekordowe spadki temperatur, niska klasa bonitacyjna gleb i ich zakamienienie, oraz okresowe deficyty wody. Pomimo to rolnic-

two jest dominującym działem gospodarki województwa. Użytki rolne tego województwa stanowią 6,5% powierzchni użytków rolnych kraju. Województwo posiada największy, spośród wszystkich regionów, odsetek trwałych użytków zielonych (20% wobec 13,2% w kraju) Zarejestrowanych jest tu ponad 116 tys. gospodarstw rolnych o użytkowanej średniej powierzchni ogólnej 13,4 ha. Województwo podlaskie na tle innych województw Polski wschodniej ma korzystną strukturę użytków rolnych, bowiem ponad 2-krotnie mniej niż w kraju posiada UR w gospodarstwach o obszarze 1-5 ha a znacznie większą w gospodarstwach średnich, tj. w grupach obszarowych: 5-10 ha, 10-15, 15-20 i 20-30 ha. Dopiero udział UR w gospodarstwach powyżej 30 ha i większych jest niższy niż średnio w kraju.

Struktura użytków rolnych stwarza dobre warunki do dalszego rozwoju produkcji mleka i mięsa wołowego. Na terenie woj. podlaskiego uprawia się głównie ziemniaki, zboża (żyto, owies, pszenicę, kukurydzę), rzepak i buraki cukrowe.

W ostatnich latach coraz więcej właścicieli gospodarstw rolnych zajmowało się, z powodzeniem, prowadzeniem działalności agroturystycznej. Coraz więcej mieszkańców wsi dostrzega także szansę na znalezienia sobie dodatkowego źródła dochodów w drobnym przetwórstwie spożywczym, w oparciu o tradycyjne metody. Produkty tradycyjne stanowią ważny element zrównoważonego rozwoju wielofunkcyjnych obszarów wiejskich, dzięki którym małe, rodzinne gospodarstwa rolne mają szansę utrzymania się na rynku i uzyskiwania dodatkowych źródeł finansowania obok działalności rolniczej. Produkty te cieszą się uznaniem nie tylko w regionie, lecz również poza województwem bowiem są wysokiej jakości, którą zawdzięczają bogatej i różnorodnej tradycji wykonania oraz wyjątkowej jakości surowca. Problemem, który blokuje jednak rozwój drobnego przetwórstwa na obszarach wiejskich są trudne do spełnienia dla małych producentów normy sanitarno-weterynaryjne.

Województwo podlaskie to jedyne z województw, w którym prawie połowa gospodarstw rolnych osiąga ponad połowę dochodów z działalności rolniczej i mniej niż średnio w kraju z rent i emerytur – tabela 5.

Woj. podlaskie i lubelskie są jedynymi regionami, w których w latach 2005-2007 nie nastąpił spadek liczby gospodarstw, których głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo, podczas gdy we wszystkich innych regionach zaznaczyła się wyraźna tendencja ich spadku. Średnio w Polsce ubyło w tym okresie 10% takich gospodarstw.

Tabela 5. Gospodarstwa domowe według głównego źródła dochodu gospodarstwa domowego w województwie podlaskim i w kraju w 2007 roku

Wyszczególnienie	Polska	Woj. podlaskie
Z działalności rolniczej	25,0	43,5
Z działalności rolniczej i pracy najemnej	1,2	1,1
Z pracy najemnej	31,6	24,0
Z pracy najemnej i dz. rolniczej	4,3	2,0
Z działalności pozarolniczej	19,5	5,2
Z emerytur i rent	24,0	16,7
Z nie zarobkowych źródeł dochodu	1,1	1,1
Z pozostałych	7,5	6,3

Źródło: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. GUS 2008.*

Jedną z barier rozwoju wsi woj. podlaskiego jest słaba dostępność komunikacyjna. W województwie istnieje wiele obszarów zagrożonych marginalizacją lub wymagających aktywizacji. Jednym z głównych celów jest ciągły rozwój niedostatecznej wciąż struktury sieci komunikacyjnej będącej podstawowym czynnikiem spowalniającym wydajność wszelkiej działalności w regionie. Osiągnięcie pożądanej atrakcyjności inwestycyjnej wymaga podwyższenia stopnia nasycenia w podstawową infrastrukturę techniczną, jaką są sieci drogowe, wodociągowe, kanalizacyjne itp. obszarów wiejskich. Uzasadniona jest również rozbudowa infrastruktury sektora rolno-spożywczego, w szczególności mleczarskiego, będącego od lat główną gałęzią przemysłu w regionie, poprzez ukierunkowanie i tworzenie nowych form organizacji produkcji rolnej, m.in. grup producentów. Wspierane będą lokalne inicjatywy rozwoju gospodarczego poprzez wprowadzanie nowych technologii i nowoczesnych narzędzi pracy.

Zapewnienie na obszarach wiejskich równie dogodnych warunków dostępu do infrastruktury technicznej, co na obszarach miejskich, przyniesie efekt w postaci zwiększenia atrakcyjności tych obszarów jako mieszkalnych, produkcyjnych i rekreacyjnych.

Wsparcie rozwoju istniejących i tworzenie nowych międzysektorowych grup partnerskich typu LEADER będzie istotnym impulsem rozwoju obszarów wiejskich, dzięki wykorzystaniu pomocowych środków unijnych uzupełnionych środkami krajowymi.

Województwo podlaskie posiada duże, nie w pełni wykorzystane zasoby leśne, które na wielu obszarach wiejskich dają pracę miejscowej ludności. Dlatego też ważne są działania mające na celu wspieranie działalności na rzecz rozwoju gospodarki leśnej i innych form działalności gospodarczej wykorzystującej lasy – np.: turystyka wiejska, hotelarstwo, aby aktywizować lokalną ludność w celu lepszego wykorzystania zasobów leśnych.

Bogactwo użytków zielonych województwa podlaskiego, z powodzeniem wykorzystywane przez rolników do intensyfikacji produkcji mleka, jest również szansą dla rozwoju hodowli bydła mięsnego. Znaczna część gospodarstw niskotowarowych nie jest w stanie sprostać wymogom związanym z produkcją wysokiej jakości mleka, gwarantującym opłacalność produkcji oraz możliwość zbytu. Od 2007 roku rolnicy posiadający kilka sztuk bydła przestali sprzedawać mleko, ponieważ nie stać ich było na dostosowanie swoich gospodarstw do wymaganych standardów. W związku z tym zaprzestali też hodowli, likwidując stada. Aby przeciwdziałać temu zjawisku podjęto działania zmierzające do popularyzacji hodowli ras mięsnych, aby nie dopuścić do likwidacji istniejących, małych stad bydła, które mogą dać początek nowemu profilowi produkcji. Działalności tej towarzyszyć będzie pobieranie dopłat do użytków zielonych, co umożliwi lepsze ich wykorzystanie na paszę dla zwierząt (bydło, owce). Należy jednak poszukiwać mechanizmów, wspierających kształtowanie cen żywca wołowego na opłacalnym poziomie. Służyć temu może kreowanie znaków jakościowych, które będą podstawą dla płacenia przez konsumentów wyższych cen za mięso wysokiej jakości, ponieważ mięso pochodzące od ras mlecznych z pewnością nie zadowoli najbardziej wymagających. Dodatkowym elementem zwiększającym opłacalność produkcji wołowiny wysokiej jakości, powinno być zachęcanie rolników do sprzedaży mięsa również w postaci przetworzonej jako produkty tradycyjne.

Istotnym elementem związanym z rozwojem rolnictwa może być również produkcja jagnięciny i koniny, które także dają szansę na podniesienie dochodów gospodarstw rolnych województwa podlaskiego. Ponadto hodowla koni jest ważnym elementem rozwoju turystycznego regionu.

W układzie przestrzennym województwa przewiduje się, że oddziaływanie projektów będą zgodne z priorytetami i działaniami Strategii. Wymagać to będzie współdziałania wszystkich podmiotów i przyszłych beneficjentów, zwłaszcza jednostek samorządu terytorialnego – gmin, powiatów i samorządu województwa. Efektywne wykorzystywanie środków przeznaczanych na rozwój regionalny, wybór zadań inwestycyjnych powinien skupiać się na wspieraniu przedsięwzięć będących efektem współpracy i wzajemnego rozwiązywania problemów przez samorządy i beneficjentów, szczególnie w odniesieniu do infrastruktury technicznej np.: zapewniania spójności i sprawnego funkcjonowania ciągów komunikacyjnych, infrastruktury teleinformatycznej, efektywnego oddziaływania na rozwój regionów systemów zaopatrzenia w wodę, odprowadzania i oczyszczania ścieków oraz usuwania i unieszkodliwiania odpadów stałych.

Województwo podlaskie corocznie w ramach dopłat bezpośrednich otrzymywało ok. 500 mln zł. Koszty zrealizowanych płatności uzupełniających corocznie przekraczały jednolite płatności obszarowe, a płatności uzupełniające na chmiel w ogóle nie występowały. W 2007 r. wypłacone płatności z tytułu dopłat bezpośrednich stanowiły 7,5% wartości ogólnej sumy dopłat bezpośrednich wypłaconej w kraju, wobec 6,5% udziału tego województwa w użytkach rolnych Polski. Płatności do upraw energetycznych nie stanowiły większego dopływu środków dla tego województwa. Powierzchnia uprawy plantacji wierzby i róży bezkolcowej objęta umowami kontraktacyjnymi wynosiła w latach 2004-2006 ok. 540 ha, co dawało ok. 150 tys. wypłat z tego tytułu (8,7% kwoty wypłaconej w 2006 r. z tego tytułu w kraju). Kwoty płatności cukrowych dawały przychód stosunkowo niewielki, bo ok. 8 mln zł (2% wypłaty krajowej).

Stosunkowo duże wpływy finansowe miało woj. podlaskie z tytułu realizacji programu PROW w latach 2004-2006 (w sumie ok. 3,6 mln euro). Z formalno-prawnego punktu widzenia PROW objął dwie grupy działań. Pierwszą stanowiły tzw. środki towarzyszące WPR, takie jak: renty strukturalne, wspieranie działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW), wspieranie przedsięwzięć rolno-środowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt oraz zalesianie gruntów. W drugiej grupie znalazły się działania ujęte w Traktacie Akcesyjnym wyłącznie dla państw przystępujących do UE w 2004 r. Ta grupa działań to: wspieranie gospodarstw niskotowarowych, wspieranie grup producentów rolnych, dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE oraz pomoc techniczna. Najwyższe kwoty (po ponad 500 tys. euro) wypłacono z tytułu ONW, uzupełnienia płatności bezpośrednich oraz rent strukturalnych.

W woj. podlaskim w okresie 2004-2006 złożono 4809 wniosków o renty strukturalne, z tego 4390 gospodarstw (o powierzchni 50 127 ha). Powierzchnię większą przekazano jedynie w woj. mazowieckim (82 301 ha) w zamian za renty strukturalne. Przeznaczono je głównie na powiększenie innych gospodarstw. Gospodarstwa przekazane stanowiły 4,1% ogółu gospodarstw regionu i 8,2% ogółu gospodarstw przekazanych w kraju, co świadczy, że proces zastępowalności pokolenia rolników przebiegał w tym województwie dwukrotnie szybciej, w porównaniu z pozostałymi. Przyczyną tego zjawiska była stosunkowo większa powierzchnia tamtejszych gospodarstw, chociaż o słabej jakości gruntów ornych. W woj. podlaskim gorzej przebiegała natomiast realizacja programu rolno-środowiskowego. Objęła tylko 3% powierzchni w stosunku do UR województwa. Średnio w Polsce ten program obejmował 6,3%, a w województwach zachodniopomorskim i lubuskim po ponad 15%.

W ramach działania „Wpieranie gospodarstw niskotowarowych” wsparto w woj. podlaskim 7 670 gospodarstw o wielkości ekonomicznej 2-4 ESU, które stanowiły 7,1% ogółu gospodarstw w województwie, przy 4,9% wspartych w kraju. Pomoc polegała na wypłacie przez okres 5 lat kwoty stanowiącej równowartość 1 250 euro rocznie. Wsparcie to cieszyło się dużym zainteresowaniem w kraju i w analizowanym województwie.

Największe jednak środki woj. podlaskie otrzymało z działania ONW. W latach 2004-2006 otrzymało blisko 500 mln zł (tuz po największym województwie mazowieckim). W 2004 r. 57 503 rolników złożyło odpowiednie wnioski, w 2005 r. – 67 234 a w 2006 już 69 109 rolników na powierzchnię 877 291 ha UR (12,2% powierzchni ogólnej objętej ONW). Zalesiono w trzech pierwszych kampaniach powierzchnię 2 401 ha, stanowiącą 5,6% powierzchni zalesionej w kraju. W woj. warmińskim-mazurskim zalesiono ponad 7 tys. ha.

Z kolei, ponad 6 tys. rolnikom z woj. podlaskiego przyznano pomoc na dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów UE, na kwotę ponad 220 mln zł. Działanie to również cieszyło się dużym zainteresowaniem w kraju. Na uwagę zwraca fakt, iż w woj. podlaskim tylko 106 decyzji (spośród 179 złożonych wniosków) dotyczyło dostosowania gospodarstw produkujących mleko do standardów zdrowia publicznego (schemat 2) a 5 864 na wyposażenie gospodarstwa w urządzenia do przechowywania nawozów naturalnych (schemat 1). Być może za mały był limit środków na gospodarstwo – 25 tys. euro na dostosowanie do jednego lub więcej standardów. Prawdopodobnie gospodarstwa spełniały już te standardy wcześniej i nie było na nie zapotrzebowania.

Podkreślić należy, iż woj. podlaskie i lubelskie są jedynymi regionami, w których w latach 2005-2007 nie nastąpił spadek liczby gospodarstw, których głównym źródłem utrzymania było rolnictwo, podczas gdy we wszystkich innych regionach zaznaczyła się wyraźna tendencja ich spadku. Średnio w Polsce ubyło w tym okresie 10% takich gospodarstw. Najwyższy bezwzględny spadek liczby gospodarstw utrzymujących się głównie z rolnictwa nastąpił w województwach południowych – głównie w śląskim, a także dolnośląskim, małopolskim i podkarpackim, tj. regionach o rozdrobnionej strukturze agrarnej i wysokim wskaźniku zatrudnienia pozarolniczego i cechujących się wysokim udziałem gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na powierzchni działek mniejszej niż 1 ha

W woj. podlaskim takich działek było zaledwie 16,2% w stosunku do ogółu gospodarstw, podczas gdy w woj. śląskim aż 52,9%, a w opolskim 40,6%.

8. Polaryzacja gospodarstw rolnych w woj. podlaskim na tle innych województw i kraju

Polaryzacja gospodarstw rolnych zmierza w dwóch przeciwstawnych kierunkach. Na jednym biegunie powiększa się liczba towarowych większych i dużych gospodarstw, zaś na drugim powstają się liczniejsze małe jednostki niezdolne do trwałych kontaktów z rynkiem, pełniące funkcje socjalne (samoopatrzenia w żywność) wobec właściciela i jego rodziny.

W 2007 roku na obszarze województwa podlaskiego prowadziło działalność rolniczą 91 703 gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR, stanowiących 5,3% ogólnej liczby gospodarstw w kraju.

Struktura obszarowa gospodarstw woj. podlaskiego na tle kraju przedstawia się bardzo korzystnie, bowiem występuje w nim najniższy odsetek gospodarstw drobnych, tabela 6.

Tylko co trzecie gospodarstwo nie przekraczało powierzchni 5 ha UR. Ze względu na przewagę w nim gleb lekkich i znaczny udział trwałych użytków zielonych, ukształtował się w nim ekstensywny sposób gospodarowania, a wysoka obsada bydła powodowała, że łąka „żywiła” pole, dzięki nawożeniu mineralnemu, co podnosiło żyzność słabych, przepuszczalnych gleb. Zmiany żywienia bydła (przejście na sianokiszonki) i zwiększenie skali chowu bydła w gospodarstwach spowodowały wręcz „głód ziemi”, bowiem zasoby ziemi państwowej były tam niewielkie

Tabela 6. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR według grup obszarowych i województw w 2007 r.

Polska/ województwo	1-5ha	5-10ha	10-15ha	15-20ha	20-30ha	30-50ha	50-100 ha	100 i więcej ha
Polska	57,3	21,1	9,2	4,3	3,6	2,1	0,9	0,4
Dolnośląskie	55,4	21,0	9,0	4,6	3,7	2,9	2,1	1,4
Kujawsko-pom	34,2	24,3	16,1	8,8	8,5	5,3	2,1	0,8
Lubelskie	55,6	27,7	8,8	3,6	2,5	1,3	0,4	0,1
Lubuskie	55,8	23,7	7,4	3,4	3,3	2,8	1,9	1,6
Łódzkie	50,2	30,2	11,0	4,4	2,7	1,1	0,3	0,1
Małopolskie	86,1	10,9	1,9	0,5	0,3	0,1	0,1	0,1
Mazowieckie	49,3	28,1	11,4	5,0	4,0	1,6	0,5	0,1
Opolskie	54,9	17,8	9,5	4,9	5,0	4,0	2,5	1,3
Podkarpackie	83,9	12,7	1,9	0,6	0,4	0,2	0,2	0,1
Podlaskie	31,1	26,1	17,2	10,8	9,0	4,5	1,0	0,2
Pomorskie	39,6	21,5	15,4	8,2	6,5	4,6	2,6	1,4
Śląskie	77,8	14,1	3,8	1,5	1,3	0,9	0,4	0,3
Świętokrzyskie	66,1	25,3	5,5	1,5	1,0	0,4	0,1	0,1
Warm.-mazur.	33,4	16,5	16,1	10,1	10,2	8,0	4,0	1,8
Wielkopolskie	40,1	23,9	15,7	7,5	6,5	3,8	1,5	0,8
Zachodniopom.	38,5	16,6	12,9	6,6	10,8	7,2	4,2	3,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych GUS 2008.

Udział gospodarstw większych obszarowo, np. 50-100 ha nieznacznie jest większy od średniego wskaźnika dla kraju, a o powierzchni ponad 100 ha już o połowę mniejszy. Możliwości zwiększenia udziału gospodarstw o obszarze powyżej 100ha UR jednak istnieją, bowiem odsetek gospodarstw średnich (w grupach obszarowych 5-10 i 10-15 ha) jest stosunkowo duży, bo przekraczający udziały średniokrajowe. Wynoszą one odpowiednio 26,1% i 17,2%, wobec 17,9% i 12,8% w kraju.

Jak wynika z tabeli 6, kierunek zmian w grupach obszarowych gospodarstw indywidualnych w woj. podlaskim był zgodny z tendencją krajową, wzrost odsetka grup obszarowych 5-10 ha i powyżej 20 ha był jednak nieco wyższy w woj. podlaskim. W woj. podlaskim w największym stopniu zmalał w analizowanym okresie udział odsetka z grupy gospodarstw o obszarze 10-15 ha, podczas gdy w kraju z grupy 1-5 ha.

Tabela 7. Zmiany w strukturze gospodarstw indywidualnych w woj. podlaskim i w kraju w latach 2002 i 2007

Kraj/wojew.	Grupy obszarowe gospodarstw w %							
	1-5ha	5-10ha	10-15ha	15-20ha	20-30ha	30-50ha	50-100 ha	100 i więcej ha
Polska 2002	58,6	21,9	9,4	4,3	4,9		0,9	
Polska 2007	57,4	22,1	9,2	4,3	3,6	2,1	0,9	0,4
Zmiany w p.p.	-1,2	+0,2	-0,2	0,0	+0,8		+0,4	
Podlaskie 2002	32,1	24,6	19,1	11,1	12,4		0,7	
Podlaskie 2007	31,2	26,1	17,2	10,8	9,0	4,5	1,0	0,2
Zmiany w p.p.	-0,9	+1,5	-1,9	-0,3	+1,1		+0,5	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Struktura użytków rolnych w województwie podlaskim według grup obszarowych gospodarstw rolnych na tle innych województw i na tle struktury krajowej, kształtuje się bardzo korzystnie, bowiem znacznie mniejszy odsetek powierzchni użytków rolnych znajduje się w gospodarstwach małych (tj. 1-5 ha), a 2-krotnie wyższy w grupach obszarowych 15-20 ha i 20-30 ha i 1,5-krotnie wyższy w grupie 30-50 ha. Mniejszy odsetek użytków rolnych występował dopiero w wyższych grupach obszarowych tego województwa, z racji przewagi w nim od dawna gospodarstw indywidualnych. Odsetek powierzchni użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 100 ha wyższy od średniokrajowego występuje zdecydowanie w północnych i zachodnich regionach Polski. Polaryzacja regionów pod względem powierzchni gospodarstw jest zatem coraz bardziej widoczna.

Tabela 8 przedstawia zmiany w strukturze użytków rolnych w woj. podlaskim na tle kraju.

Tabela 8. Zmiany w udziale grup obszarowych gospodarstw w użytkach rolnych w woj. podlaskim i w kraju w latach 2002 i 2007

Kraj/wojew.	Grupy obszarowe gospodarstw							
	1-5ha	5-10ha	10-15ha	15-20ha	20-30ha	30-50ha	50-100ha	100 i więcej ha
Polska 2002	19,1	20,9	15,3	9,9	18,7		16,0	
Polska 2007	16,4	17,9	12,8	8,4	9,9	8,8	6,8	19,0
Zmiany w p.p.	-2,7	-3,0	-2,5	-1,5	0,0		+9,8	
Podlaskie2002	7,3	16,5	21,2	17,2	31,0		6,8	
Podlaskie2007	7,1	16,3	17,6	15,6	31,9		11,5	
Zmiany w p.p.	-0,2	-0,3	-3,6	-1,6	+0,9		+4,7	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Zmiany powierzchni użytków rolnych według grup obszarowych gospodarstw rolnych w woj. podlaskim były powolniejsze, w porównaniu z sytuacją w kraju, głównie z powodu niskiej podaży ziemi w tym regionie po 2002 r.

9. Polaryzacja gospodarstw rolnych pod względem wielkości ekonomicznej (w ESU)

Powierzchnia gospodarstwa w zasadniczy sposób rzutuje na jego siłę ekonomiczną. W latach 2002-2007 ogólnie w kraju, jak również w woj. podlaskim, zwiększyła się liczba gospodarstw prowadzących działalność rolniczą (dzięki dopłatom bezpośrednim zależnym tylko od powierzchni), w tym o niskiej sile ekonomicznej, tj. do 2 ESU, a jednocześnie wzrosła liczba gospodarstw powyżej 16 ESU. Proces polaryzacji gospodarstw pod względem wielkości ekonomicznej w woj. podlaskim był bardziej zaawansowany, w porównaniu z krajem, bowiem wyższy był wzrost odsetka gospodarstw o sile ekonomicznej do 2 ESU i ponadto wrósł odsetek gospodarstw w przedziale 2-4 ESU – podczas gdy w kraju nastąpił spadek w tej grupie. Jednocześnie nastąpił przyrost udziału liczby gospodarstw ponad 16 ESU. Wynosił on odpowiednio 1,4 p.p. w woj. podlaskim wobec wzrostu o 0,7 p.p. w kraju (tabela 9).

Tabela 9. Struktura gospodarstw rolnych woj. podlaskiego na tle kraju wg wielkości siły ekonomicznej (w ESU) w % i zmiany w latach 2002-2007

Wyszczególnienie	Rok	Polska	Zmiany w p.p.	Woj. podlaskie	Zmiany w p.p.
do 2,0	2002	65,8		42,8	
	2007	67,9	+2,1	48,1	+5,3
2,0-4	2002	12,9		14,7	
	2007	12,5	-0,4	16,2	+1,5
4-6	2002	6,8		11,0	
	2007	5,8	-1,0	8,6	-2,4
6-8	2002	4,2		8,6	
	2007	3,5	-0,7	5,8	-1,8
8-12	2002	4,6		10,9	
	2007	4,0	-0,6	8,4	-2,5
12-16	2002	2,2		5,5	
	2007	2,1	-0,1	5,0	-0,5
16-40	2002	2,9		5,9	
	2007	3,4	+0,5	7,1	+1,2
40-100	2002	0,4		0,4	
	2007	0,6	+0,2	0,6	+0,2
100-250	2002	0,1		0,1	
	2007	0,1	0,0	0,1	0,0
250 i więcej	2002	0,0		0,0	
	2007	0,053	+0,05	0,02	+0,02

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS z 2005 i 2007 r.

Ponadto, wystąpił względny udział gospodarstw powyżej 4 ESU w ogólnej liczbie gospodarstw, w kraju wzrósł on z 21,2% do 35,6 %, w tym powyżej 16 ESU – tj. gospodarstw określanych mianem parytetowych, zaledwie z 3,4% do 4,1%.

W latach 2002-2007 w woj. podlaskim odsetek gospodarstw o sile ponad 8 ESU (wg prof. W. Józwiaka z IERiGŻ-PIB zapewniających opłatę parytetową ale nie rentowność kapitału własnego) nie wzrósł, pomimo wzrostu średniej powierzchni gospodarstwa i wzrostu odsetka gospodarstw powyżej 16 ESU o 1,4 p.p. (tj. do 7,8%).

Udział gospodarstw parytetowych (ale nie rentownych) w 2007 r. w kraju szacowano na 23%, natomiast w woj. podlaskim odsetek ten był zdecydowanie większy i wynosił 41,5%.

Udział gospodarstw ogółem o korzystnej sytuacji ekonomicznej, tj. powyżej 16 ESU (które zapewniają opłatę pracy własnej i rentowność na poziomie 5%) w 2007 roku wynosił średnio w kraju 4,1%, podczas gdy w woj. podlaskim ich udział był prawie dwukrotnie większy, bo 7,8-procentowy (spośród 107,852 tys. ogółu gospodarstw w regionie, tj. 8385 takich gospodarstw), głównie z po-

wodu większej powierzchni gospodarstw i wysokiej obsady bydła, w tym krów na jednostkę powierzchni.

Woj. podlaskie, jest jednym z nielicznych regionów w kraju, które ma w strukturze produkcji rolnej przewagę produkcji zwierzęcej nad roślinną i w której produkcja mleka stanowi kluczową pozycję. Zawdzięcza to znacznemu udziałowi łąk i pastwisk w strukturze użytków rolnych oraz towarzyszącym im gleb lekkich (90% gmin woj. podlaskiego zaliczono do terenów ONW) oraz wysokiej obsadzie bydła na 100 ha użytków rolnych.

Wynika z tego następujący rodzaj polaryzacji gospodarstw: specjalizacja w bydle mlecznym, a inne kierunki produkcji rolnej.

10. Polaryzacja regionalna pod względem specjalizacji gospodarstw

W 2007 r. w kraju 36,4% gospodarstw indywidualnych powyżej 1 ha UR (tj. 656,5 tys.) prowadziło chów krów mlecznych. Prawie połowa z tej liczby gospodarstw z krowami utrzymywała tylko 1 sztukę, a tylko 3,8% gospodarstw posiadało więcej niż 20 sztuk. Pogłowie krów w gospodarstwach z 1krową stanowiło jednak tylko 11% ich pogłowia, gdy w gospodarstwach liczących 20 sztuk i więcej krowy stanowiły już 31,4% pogłowia krajowego krów, zatem zwiększyła się koncentracja chowu krów.

Ponadto, w latach 2002-2007 stwierdzono bezwzględny jak i względny wzrost liczby gospodarstw specjalizujących się w chowie zwierząt żywionych w systemie wypasowym. Natomiast nastąpił istotny ubytek gospodarstw z chowem różnych zwierząt (o 7,2%).

Udział gospodarstw specjalizujących się w chowie zwierząt żywionych w systemie wypasowym w kraju wynosi 38 706 (2007 r), tj. 17,1% ogółu gospodarstw z produkcją rolną. W woj. podlaskim udział takich gospodarstw był dwukrotnie większy (35,9%), pomimo wyższej bezwzględnej ich liczby w dwóch województwach o najliczniejszej liczbie gospodarstw, tj. w małopolskim (64,5 tys.) i mazowieckim (67,1 tys.), spośród ogółu gospodarstw w obu województwach.

Jak wynikało z badań prowadzonych w IMUZ w okresie przed transformacją (tj. w latach 70. i 80.), nie było istotnej zależności pomiędzy obsadą bydła na 1 ha UR w regionie a udziałem trwałych użytków zielonych w strukturze użytków rolnych regionów. Obecnie ta zależność (korelacja dodatnia) stała się bardzo istotna. Regiony o korzystnych warunkach do chowu bydła w większym stopniu wykorzystują swój potencjał endogeniczny do zwiększenia konkurencyjności produkcji, prowadzącej do specjalizacji regionalnej. Tego przykładem jest właśnie omawiane woj. podlaskie.

Tabela 10. Pogłowie bydła i trzody chlewnej w woj. podlaskim w latach 1998 i 2007

Wyszczególnienie	1998	2007	Zmiany 2007/1998
Pogłowie trzody chl.	1 068 474	733 801	68,7%
% pogłowia krajowego trzody	5,5	4,0	-1,5 p.p.
% gospodarstw z trzodą	96,5	38,7	57,8 p.p.
Pogłowie bydła	652 112	837 290	128,4%
W tym krowy	364 208	438 699	120,5%
% pogłowia bydła	10,1	14,3	+4,2 p.p.
% pogłowia krów	10,5	15,5	+5,0 p.p.
% gospodarstw z bydłem	58,3	45,8	-12,5 p.p.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jak wynika z powyższej tabeli, na przestrzeni ostatnich 10 lat woj. podlaskie wyspecjalizowało się w produkcji bydła, którego pogłowie wzrosło o prawie 30%, pomimo ubytku odsetka gospodarstw zajmującym się chowem bydła. Zmiany te zachodziły równolegle z redukcją pogłowia trzody chlewnej i liczby gospodarstw prowadzących chów trzody. Udział woj. podlaskiego w pogłowie bydła krajowego wzrósł z 10,1 do 14,3%, w tym krów z 10,5 do 15,5%.

Struktura gospodarstw wg skali chowu krów woj. podlaskiego na tle kraju wskazuje, że najwyższy (udział 24,8%) był i jest w nim udział gospodarstw posiadających stado krów liczące 10-19 sztuk, podczas gdy średnio w kraju udział ten sięga 8%. Poza tym, o połowę mniej jest w nim gospodarstw z 1 krową i znacznie mniejszy z 2-4 krowami (tabela 11). Natomiast w latach 2005-2007 r. zwiększył się odsetek gospodarstw z 1 krową (samozaopatrzeniowych) i nieznacznie wzrósł udział gospodarstw ze stadami powyżej 20 sztuk. Bariera powiększania stada w gospodarstwie jest prawdopodobnie brak możliwości powiększenia obszaru gospodarstwa.

Tabela 11. Struktura gospodarstw indywidualnych według skali chowu krów w woj. podlaskim na tle kraju w latach 2005 i 2007

Lata	Gospodarstwa posiadające krowy w sztukach									
	1	2	3-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-199	200 i więcej
Polska										
2005	44,4	20,9	13,2	10,1	8,0	2,2	1,0	0,2	0,0	0,0
2007	47,2	19,4	11,6	9,6	7,9	2,4	1,0	0,2	0,06	0,04
Województwo podlaskie										
2005	21,3	13,7	10,6	17,6	24,8	7,8	3,5	0,6	0,1	0,0
2007	23,2	12,3	12,8	18,1	20,6	8,5	3,7	0,7	0,07	0,01

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS 2006.

Większe zmiany zaszły natomiast w udziale pogłowia krów według skali chowu. W 2005 r. pogłowie krów w woj. podlaskim w stadach najmniejszych, tj. do 5 sztuk, wynosiło niespełna 10%, w 2007 r. wzrosło do 10,4%, podczas gdy średnio w kraju odsetek ten wynosił aż 31,8% w 2005 r., a w roku 2007 obniżył się do 29,1%. Natomiast wzrosło pogłowie krów w kraju znajdujące się w stadach ponad 20 sztuk, z 25,4% do 31,5%; zaś w woj. podlaskim z 38,9% do 43,8%.

Tabela 12. Struktura pogłowia krów w gospodarstwach indywidualnych woj. podlaskiego według skali chowu krów na tle kraju w latach 2005 i 2007

Lata	Gospodarstwa posiadające krowy w sztukach									
	1	2	3-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-199	200 i więcej
Polska										
2005	10,5	9,9	11,4	16,7	26,1	12,6	8,1	3,3	0,9	0,5
2007	11,1	9,0	9,0	14,7	24,7	12,7	8,6	3,9	2,0	4,3
Województwo podlaskie										
2005	2,4	3,1	4,2	13,0	38,4	20,5	13,3	3,9	0,9	0,3
2007	2,6	2,8	5,0	13,6	32,2	22,3	15,1	4,8	1,0	0,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS 2006.

W woj. podlaskim, wg stanu z 1 kwietnia 2008 r., było 28 175 dostawców mleka, w tym 26 741 hurtowych (95%) i 1434 dostawców bezpośrednich (5%). Najliczniejszą grupę (31%) stanowią dostawcy hurtowi z przedziału 20-50 tys. kg, podczas gdy w kraju 25,8%. Natomiast wśród dostawców bezpośrednich w tym przedziale największy jest ich odsetek dostawców z woj. podlaskiego, w porównaniu z innymi regionami (9,3% gdy średnio w kraju tylko 3,3%).

Według danych uzyskanych z ARR, liczba dostawców mleka w woj. podlaskim według przedziałów wielkości wynosi:

do 20 tys. – 6772 dostawców hurtowych i 1253 bezpośrednich;

20-50 tys. – 8293 hurtowych i 133 bezpośrednich;

50-100 tys. – 7015 hurtowych i 36 bezpośrednich;

100-200 tys. – 3624 hurtowych i 11 bezpośrednich;

200-500 tys. – 936 hurtowych i 1 bezpośredni;

500-800 tys. – 72 hurtowych i 0 bezpośrednich;

powyżej 800 tys. – 29 hurtowych i 0 bezpośrednich.

Strukturę dostawców hurtowych mleka woj. podlaskiego na tle kraju według przedziałów kwot zestawiono w tabeli 13.

Tabela 13. Strukturę dostawców hurtowych mleka w woj. podlaskim na tle kraju według przedziałów kwot mlecznych.

Liczba dostawców hurtowych	do 20	20-50	50-100	100-200	200-500	500-800	>800	Razem
Polska	99 783	51782	30826	13768	3918	423	495	200 995
%	49,6	25,8	15,3	6,8	1,9	0,2	0,2	100,0
Podlaskie	6772	8293	7015	3624	936	72	29	26741
%	25,3	31,0	26,2	13,6	3,5	0,3	0,1	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARR 2008.

Z dniem 14 lipca 2007 r. weszły w życie przepisy z dnia 15 czerwca 2007 r. o zmianie ustawy o organizacji rynku mleka i przetworów mlecznych oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 115, poz. 794), które przewidują możliwość zrzecania się produkcji mleka w zamian za rekompensatę finansową.

Zgodnie z przepisami ww. ustawy dostawcy hurtowemu lub dostawcy bezpośredniemu, który zobowiąże się do zaprzestania produkcji i wprowadzania do obrotu mleka lub przetworów mlecznych oraz zrzecnie się prawa do indywidualnej ilości referencyjnej stanowiącej jego własność, przyznaje się z budżetu państwa, na jego wniosek rekompensatę.

Warunkiem uzyskania rekompensaty jest:

1. Złożenie wniosku o przyznanie rekompensaty w terminie od dnia 1 września do dnia 15 września danego roku kwotowego na formularzu opracowanym i udostępnianym przez Agencję;
2. Złożenie pisemnego oświadczenia, w którym dostawca hurtowy lub dostawca bezpośredni zrzeka się, począwszy od dnia 1 kwietnia roku kwotowego następującego po roku, w którym złożono wniosek, prawa do całości indywidualnej ilości referencyjnej, ale nie większej niż ilość, za którą można uzyskać rekompensatę określoną w drodze rozporządzenia przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi;
3. Złożenie pisemnego oświadczenia, w którym dostawca hurtowy lub dostawca bezpośredni zobowiązuje się do zaprzestania produkcji i wprowadzania do obrotu mleka lub przetworów mlecznych począwszy od dnia 1 kwietnia roku kwotowego następującego po roku, w którym złożono wniosek;
4. Złożenie pisemnego oświadczenia, w którym dostawca hurtowy lub dostawca bezpośredni zobowiązuje się do utrzymywania w gospodarstwie w okresie co najmniej 3 lat, począwszy od dnia 1 kwietnia roku kwotowego następującego po roku, w którym złożono wniosek, pogłównia bydła lub owiec lub kóz w liczbie nie większej niż 1,5 i nie mniejszej niż 0,3 sztuk wyrażonych w dużych jednostkach przeliczeniowych, określonych w przepisach wydanych na podstawie ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony

środowiska (Dz. U. z 2006 r. Nr 129, poz. 902, z późn. zm.), na 1 ha trwałych użytków zielonych lub gruntów ornych z uprawą roślin pastewnych na pasze w plonie głównym;

5. Złożenie pisemnego oświadczenia, w którym dostawca hurtowy lub dostawca bezpośredni zobowiązuje się do posiadania w okresie co najmniej 3 lat, począwszy od dnia 1 kwietnia roku kwotowego następującego po roku, w którym złożono wniosek, powierzchni trwałych użytków zielonych lub gruntów ornych z uprawą roślin pastewnych na pasze w plonie głównym nie mniejszej od tej, którą dostawca posiadał w dniu złożenia wniosku;
6. Posiadanie w dniu złożenia wniosku gospodarstwa rolnego w rozumieniu ustawy z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. z 2006 r. Nr 136, poz. 969, z późn. zm.).

Tabela 14. Liczba decyzji w sprawie cofnięcia kwot indywidualnych i przyznaniu rekompensat w roku kwotowym 2007/2008 oraz liczba gospodarstw z chowem krów według województw

Województwo	Liczba przyznanych rekompensat w 2007r.	Liczba gospodarstw z krowami 2005 r.	Liczba gospodarstw z krowami 2007 r.	% gospodarstw z 1 krową	% gospodarstw z 5 i > krów
Polska	13 834	730 343	656 502	47,8	21,2
Dolnośląskie	324	15 584	12422	54,6	14,1
Kujawsko-p	415	29 639	26244	36,8	33,3
Lubelskie	3581	94127	85114	57,9	10,7
Lubuskie	162	5169	4164	43,0	27,0
Łódzkie	1059	64760	58096	38,5	24,7
Małopolskie	1097	94838	85724	62,6	4,8
Mazowieckie	2094	113344	104413	35,7	32,7
Opolskie	367	9063	7529	45,2	23,7
Podkarpackie	1724	81865	68642	71,0	3,4
Podlaskie	298	49950	49478	23,2	51,8
Pomorskie	417	17889	15866	38,7	22,6
Śląskie	295	22267	18657	57,6	14,3
Świętokrzyskie	1231	53056	46865	57,4	9,0
Warm.-maz.	236	22264	20654	24,1	50,4
Wielkopolskie	324	48338	45983	37,6	30,2
Zachodniopom.	210	8189	6652	45,4	21,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ARR 2008 i Charakterystyki gospodarstw rolnych w 2007 r., GUS 2008.

Według danych ARR, w 2007 r. z tego tytułu wydano 13 834 decyzji o przyznaniu rekompensat w roku kwotowym 2007/2008 i do dnia 23 września 2008 r. zarejestrowano 8 224 wniosków o przyznanie rekompensaty w roku kwotowym 2008/2009 (brak na razie danych regionalnych). Z rekompensat

mlecznych w kraju w latach 2007-2008 skorzystało zatem ok. 3% gospodarstw z chowem krów mlecznych.

W latach 2005-2007 ubyło w kraju 73,8 tys. gospodarstw utrzymujących krowy mleczne, w tym z woj. podlaskiego zaledwie 472.

W woj. podlaskim wydano 298 decyzji o przyznaniu rekompensaty w roku kwotowym 2007/2008, tj. ok. 2% ogółu wydanych decyzji w kraju co stanowiło 0,6% gospodarstw z krowami w woj. podlaskim. Ponieważ uzyskanie rekompensaty dotyczyło głównie małych dostawców, tj. do 20 tys. l mleka rocznie, skorzystały z nich głównie gospodarstwa utrzymujące 1-5 szt. krów.

Jak wynika z tabeli 14, najwięcej rekompensat przyznano rolnikom z woj. lubelskiego (ponad 3 tys.), mazowieckiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego, co świadczy o stopniowym przestawianiu się gospodarstw z tych województw na produkcję m.in. mięsa wołowego.

Przeprowadzona analiza korelacji pomiędzy liczbą wydanych decyzji a skalą chowu krów (1-krowich; 2-krowich; z 3-4 krowami oraz łącznie 1-4 szt. krów), wykazała najsilniejszy związek z przedziałem skali 1-4 szt. ($r = +0,83$) i niewiele mniejszy z liczbą gospodarstw z 1 krową ($r = +0,82$), które w strukturze gospodarstw z chowem krów stanowią największy odsetek w każdym z województw. Średnio w kraju w 2007 r. była to blisko połowa takich gospodarstw (47,8%). W woj. podlaskim odsetek gospodarstw utrzymujących 1 krowę jest najniższy, bo 23,2%, a z chowem 1-4 szt. krów łącznie funkcjonuje tam tylko 48,2% gospodarstw.

W woj. podlaskim odsetek gospodarstw z chowem krów w skali 5 i więcej sztuk krów jest najwyższy z województw, bo wynosi 51,8%, i niewiele mniejszy występuje w województwie sąsiednim – warmińsko-mazurskim (50,8%). W trzech kolejnych województwach – kujawsko-pomorskim, mazowieckim i wielkopolskim odsetek ten kształtuje się na poziomie 30-33%, w województwach pozostałych jest dużo niższy. W województwach południowo-wschodnich jest najniższy – w podkarpackim zaledwie 3,4% i niewiele wyższy w małopolskim – 4,8% gospodarstw.

Zmiany źródeł utrzymania gospodarstw rolnych

W latach 2005-2007 nastąpił znaczny spadek liczby gospodarstw utrzymujących się głównie z rolnictwa. W 2007 r. dochody z rolnictwa były głównym źródłem utrzymania dla 602 tys. gospodarstw, przy znacznym zróżnicowaniu regionalnym, bo od udziału 7,5% w podkarpackim do 43,5 % w podlaskim. Podkreślić należy przy tym, że tylko w dwóch województwach (lubelskim i podlaskim) nie nastąpił spadek takich gospodarstw, w pozostałych zanotowano znaczne spadki, zwłaszcza w woj. śląskim (o 45,2%). Największy spadek takich gospodarstw w liczbach bezwzględnych wystąpił w województwach o rozdrobnionej strukturze gospodarstw, położonych w południowej części kraju (dolnośląskie, śląskie, opolskie, małopolskie i podkarpackie). Świadczy to o tym, że

polska wieś industrializuje się, wzrasta bowiem liczba gospodarstw rolnych o pozarolniczych źródłach dochodu. Wyjątkiem są woj. lubelskie i podlaskie, w których w analizowanym okresie nie nastąpił spadek liczby gospodarstw, gdzie głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo. Tak więc regiony polaryzują się w układzie dochodowym na rolnicze i pozarolnicze.

Podsumowanie i wnioski

Zakres przemian agrarnych w polskim rolnictwie jest nadal niewystarczający. W 2007 r. ogólna liczba gospodarstw rolnych (tj. powyżej 1 ha UR) wyniosła 1 808 044, z czego ponad połowa (57,4%) to gospodarstwa małe, o powierzchni nie przekraczającej 5 ha. Gospodarstwa powyżej 50 ha stanowiły nadal nieliczną grupę gospodarstw, zarówno w liczbie bezwzględnej (22,4 tys.) jak i względnej (zaledwie 1,3%).

W latach 2002-2007, w porównaniu z okresem 1996-2002, przyspieszone zostało tempo ubytku liczby gospodarstw rolnych, zwłaszcza w mniejszych grupach obszarowych, natomiast spowolniało tempo przyrostu gospodarstw większych (powyżej 30 ha). Świadczy to o tym, że wpływ instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej realizowanych w latach 2004-2007 na poprawę struktury agrarnej w Polsce (w tym głównie systemu dopłat bezpośrednich) był niewielki. Ponadto, polaryzacja gospodarstw rolniczych była efektem zróżnicowanego stopnia dostosowań ich do gospodarki rynkowej. Nie we wszystkich gospodarstwach i regionach kraju procesy dostosowawcze przebiegały jednakowo. System liberalny sprzyjał silnym i sprawnym jednostkom a regionom o większej średniej powierzchni gospodarstwa. Mechanizmy WPR nagradzały również jednostki sprawne ekonomicznie a partnerów słabszych deprecjonowały.

Istotną barierą przeciwdziałającą przyspieszeniu przemian strukturalnych okazała się również sytuacja na rynku pracy, bezrobocie zahamowało odpływ ludności rolniczej do zawodów pozarolniczych, a układ czynników demograficznych (wzrost liczby osób w wieku produkcyjnym) zwiększył konkurencję o nowe miejsca pracy. Przyspieszenie przemian agrarnych może nastąpić tylko w warunkach stworzenia ok. 1 miliona pozarolniczych miejsc pracy w rejonach wiejskich.

Najkorzystniejszą strukturą obszarową gospodarstw w 2007 r. cechowały się województwa położone przy granicy północnej i zachodniej kraju (w których podaż ziemi rolniczej w zasobach ANR była większa, w porównaniu z częścią wschodnią kraju), w tym szczególnie warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie charakteryzujące się najwyższym udziałem gospo-

darstw o obszarze powyżej 30 ha a podlaskie i lubuskie – o najniższym udziale gospodarstw małych (do 5ha).

Powierzchnia użytków rolnych będących w posiadaniu gospodarstw powyżej 30 ha w okresie analizowanych 4 lat, w 3 lata po akcesji Polski z Unią, wzrosła jednak 1,5-krotnie, tj. z 3,4 mln ha w 2002 r. do 5,5 mln ha w 2007 r., obejmując prawie jedną trzecią powierzchni użytków rolnych kraju (33,8%), z potrzebą jej dalszego wzrostu do co najmniej 50%. Zmiany te należy ocenić pozytywnie, pomimo budzących wątpliwości danych statystycznych co do wielkości powierzchni gruntów dodzierżawianych przez rolników.

Uważam, iż hamulcem przemian agrarnych były pierwotnie stosunkowo niskie wynegocjowane dopłaty bezpośrednie (na starcie zaledwie 55% dopłat unijnych). Szybko drożała zwłaszcza ziemia słabej jakości, od której nie płaci się podatku rolnego i którą można było przeznaczyć pod budownictwo lub infrastrukturę, położona w sprzyjających lokalizacjach (głównie wzdłuż ciągów komunikacyjnych, w pobliżu miast i terenów rekreacyjnych). Brak stabilnych warunków gospodarowania, pomimo integracji Polski z krajami UE, nie zrównoważony rynek pracy i tylko pewność dopłat w dużym stopniu przyczyniały się do postawy przeczekania w wyzbywaniu się ziemi z małych i średnich gospodarstw. Ponadto sam system dopłat bezpośrednich (do pól golfowych, taka sama wielkość do jednostki powierzchni bez względu na obszar gospodarstwa, do użytkowanej tylko częściowo – w przypadku łąk i pastwisk, do powierzchni nieobsianych, itp.) nie sprzyjał rozwojowi produkcji rolnej i większej poprawie efektywności.

Inny instrument – np. renty strukturalne (bez wymogu sprzedaży ziemi innemu gospodarstwu) nie poprawiały również struktury obszarowej gospodarstw, a utrwały dotychczasową. Ponadto, od 2007 r. ograniczono środki na renty strukturalne, co również nie rokuje nadziei na ich skuteczność.

Woj. podlaskie jest przykładem dobrego wykorzystywania funduszy unijnych i dobrego wykorzystywania własnych czynników endogenicznych do rozwoju gospodarczego, w tym rolnictwa, oraz utrzymywaniem się wielu gospodarstw domowych tylko z rolnictwa.

W woj. podlaskim w latach 2002-2007 praktycznie nie wzrosła koncentracja ziemi (o czym świadczy wzrost współczynnika koncentracji Lorentza zaledwie o 1,4%) i zbyt niski jest udział użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 30 ha (25,2% UR).

Dalszy rozwój rolnictwa woj. podlaskiego uwarunkowany jest jednak od zwiększenia możliwości przepływu ziemi ze środkowych grup obszarowych (5-20 ha) do gospodarstw większych (likwidacji „głodu ziemi”), specjalizujących się w produkcji mleka, zniesienia kwotowania produkcji mleka, w tym kwotowania regionalnego. Możliwości zwiększenia udziału gospodarstw o obszarze

powyżej 100 ha UR jednak istnieją, bowiem odsetek gospodarstw średnich (w grupach obszarowych 5-10 i 10-15 ha) jest stosunkowo duży, bo przekraczające udziały średniokrajowe.

Niezbędny jest projekt ustawy o zmianie ustawy o gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi skarbu państwa oraz o zmianie niektórych innych ustaw, który został przekazany do uzgodnień społecznych i międzyresortowych. Projekt ten przewiduje szybkie rozdysponowanie gruntów z zasobu Agencji Nieruchomości Rolnych, aby najpóźniej w ciągu trzech lat całość gruntów z zasobu ANR została sprzedana, jeszcze zanim wejdzie w życie prawo umożliwiające zakup ziemi obcokrajowcom. Aby to zrealizować, niezbędne jest stworzenie możliwości zakupu ratalnego ziemi zarówno dla dzierżawców, jak i dla rolników powiększających swoje gospodarstwa.

Literatura

ARiMR, *3 lata po akcesji*, Warszawa 2007.

Czykier-Wierzba D., *Rolnictwo polskie w procesie integracji z Unią Europejską*, Gdańsk 1995, s. 61-65.

Fabisiak A. (2005), *Przemiany struktury obszarowej gospodarstw w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Roczniki Naukowe SERiA, t. VII, z. 1, s. 28-31.

GUS, *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, NSP i PSR, Warszawa 2002.

GUS, *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 roku*, Warszawa 2006.

GUS, *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, s. 216-217, Warszawa 2007.

GUS, *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 roku*, Warszawa 2008.

Józwiak W. red., *Sytuacja ekonomiczna i aktywność inwestycyjna różnych grup gospodarstw rolniczych w Polsce i innych krajach unijnych w latach 2004-2005*, Raport PW, nr 68, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 119.

Kowalski A. *Konferencja z 4 lipca 2008*, Chłopska Droga - Gazeta Rolnicza nr 30 z 27 lipca 2008.

Marcysiak A., *Wpływ struktury obszarowej na zróżnicowanie wyników produkcyjno-ekonomicznych gospodarstw rolnych*, Akademia Podlaska, Siedlce 2004.

Michna W., *Rolnictwo i wieś w krajowej oraz wojewódzkich strategiach rozwoju społeczno-gospodarczego Polski do 2020 roku*, Raport PW nr 34, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 12-14.

Michna W., *Pilne potrzeby do rozwiązania w rolnictwie polskim*, Raport PW nr 71, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007, s. 13-14.

Mierosławska A., *Potencjał gospodarczy nowych województw Polski (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)*, IERiGŻ, Warszawa 1999, s. 20-25.

- Mierosławska A., *Zmiany w strukturze agrarnej w 3 lata po akcesji Polski do UE w ujęciu regionalnym*, Roczniki Naukowe SERiA, t. X, z. 3, Warszawa-Poznań-Lublin 2008
- Niewiadomski K., *Spójność ekonomiczna rolnictwa obszarów problemowych na przykładzie województwa podlaskiego*, Politechnika Białostocka, Białystok 2005.
- Poczta W., *Sytuacja strukturalna i produkcyjna rolnictwa polskiego w aspekcie integracji z Unią Europejską*, [w:] *Wieś i rolnictwo w procesie integracji Polski z Unią Europejską*, Poznań 1998.
- Paszkowski S., *Procesy polaryzacji funkcjonalnej i dochodowej gospodarstw rolnych w warunkach gospodarki rynkowej*, Acta Scientiarum Polonorum - Oeconomia (Ekonomia), nr 4 (2) 2005, s. 59-67.
- Sobiecki R., *Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie 2007, s. 262.
- Wieliczko B., *Wykorzystanie unijnego i krajowego wsparcia finansowego dla polskiej wsi i rolnictwa w 2006 roku*, KRE, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2007.
- Woś A., *W poszukiwaniu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2004, s. 111.
- Zegar J., *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2000.

III. Rolnictwo podkarpackie oraz wojewódzka strategia poprawy obszarowej i ekonomicznej struktury jego gospodarstw rolnych

Rolnictwo województwa podkarpackiego znamionuje się bardzo dużym rozdrobnieniem gospodarstw rolnych. Razem z rolnictwem województw: małopolskiego, śląskiego i świętokrzyskiego stanowi obszar najmniejszych w kraju gospodarstw rolnych, które w ogromnej większości nie są w stanie zapewnić dla swych użytkowników ani źródła pełnego zatrudnienia, ani źródeł dochodu dla utrzymania rodzin.

Cechy gospodarstw rolnych w wymienionych 4 województwach najbardziej rozdrobnionych ilustruje zestawienie stanowiące „Aneks” do niniejszego rozdziału. Aneks sporządzono na podstawie PSR-2002, gdyż Powszechny Spis Rolny zawiera najlepsze do tego informacje.

Rolnictwo województwa podkarpackiego, nawet w stosunku do najbardziej rozdrobnionego rolnictwa województwa małopolskiego, jest w sytuacji najgorszej. Województwo małopolskie znamionuje się bowiem bardzo wysokim nasyceniem ośrodków naukowo-edukacyjnych, a także wysokim poziomem cywilizacyjnego rozwoju aglomeracji krakowskiej, województwo śląskie – dużym potencjałem przemysłowym, który stwarza możliwość znalezienia miejsca pracy, woj. świętokrzyskie, największym w tym regionie przeciętnym obszarem gospodarstwa rolnego.

Natomiast woj. podkarpackie, oprócz rozdrobnionej struktury agrarnej, charakteryzuje się też zdegradowanym w okresie transformacji przemysłem, utratą bardzo dużej części rynków zbytu na eksportowe towary przemysłowe (w tym głównie na eksportowe wyroby zbrojeniowe), niedostateczną liczbą zakładów przemysłowych przetwarzających surowce rolne.

Barierą dla rozwoju przemysłu w woj. podkarpackim jest więc brak popytu wewnętrznego, oraz brak rynków zewnętrznych na zbyt wyprodukowanych towarów. Bariera dla rozwoju rolnictwa, obok jego rozdrobnienia i niedostatecznego popytu na żywność, jest także brak dostatecznie rozwiniętej sieci zakładów przetwarzających surowce rolne na żywność, a także produkty nieżywnościowe, a zwłaszcza takie, które mogą być produkowane w małych gospodarstwach rolnych np. warzywa, owoce, jagody, a także owoce leśne.

W odniesieniu do całego tego regionu, a w tym do rolnictwa woj. podkarpackiego wysuwany jest często dylemat, czy w ogóle istnieje możliwość wykreowania spójnej sieci gospodarstw rynkowych w tym dużym „morzu” drobnych gospodarstw rolnych. Dylemat jest tym bardziej poważny, że zwłaszcza w re-

gionach podmiejskich wśród gospodarstw domowych posiadających mało ziemi upowszechnia się pogląd, że należy dążyć do przetrwania przez okres do 2013 r. w takim stanie, który zapewnia możliwość otrzymywania dopłat obszarowych, a po 2013 r., kiedy „najprawdopodobniej” nie będzie już unijnych dopłat bezpośrednich, przekształcić małe gospodarstwa rolne na tereny budowlane a rezygnować stopniowo ale całkowicie z rolnictwa w regionach, gminach, wsiach najbardziej rozdrobnionych. Ten pogląd staje się na rozdrobnionych obszarach wiejskich praktycznym wyznacznikiem postępowania gospodarstw domowych użytkujących gospodarstwa rolne.

Istnieje więc dylemat czy w gminach, wsiach najbardziej rozdrobnionych tworzyć w przyszłości warunki dla rolnictwa rynkowego, złożonego z gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania własnego potencjału produkcyjnego, głównie dzięki sprzedaży produktów rolnych na rynku, czy też akceptować sugestie, iż regiony najbardziej rozdrobnione mogą stopniowo rezygnować z rolnictwa, a wypełniać się zabudową komunalną typu podmiejskiego tj. domu otoczonego ogrodem dostosowanym głównie dla potrzeb własnych, w tym wypoczynkowych. Ta sugestia upowszechnia się mimo, iż nie odpowiada na pytanie jakie źródła utrzymania i rozwoju mogą zapewnić ludności urzeczywistnienie takiego rozwiązania.

Przybliżenie odpowiedzi na pytanie o realne możliwości rozwoju struktury agrarnej najbardziej rozdrobnionych regionów wymaga przede wszystkim szczegółowej oceny możliwości i tendencji rozwojowych przemian w strukturze agrarnej i ekonomicznej gospodarstw rolnych w ostatnich latach na przykładzie najbardziej przeludnionych regionów i rozdrobnionych gospodarstw rolnych. I właśnie rozwiązanie takiego zadania na przykładzie województwa podkarpackiego stanowi cel prezentowanego niżej opracowania.

1. Rolnictwo województwa podkarpackiego w świetle przeprowadzone przez GUS ankiety spisowej w 2007 roku

Województwo podkarpackie obejmuje 17 775,5 km², co stanowi 5,7% powierzchni kraju. Udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni województwa wynosi 44,0%. Jest to udział mniejszy niż udział użytków rolnych całego polskiego rolnictwa. Wynika to z faktu, iż udział lasów i gruntów leśnych w województwie podkarpackim jest większy niż średnio w kraju.

Struktura jakości gleb województwa jest także korzystniejsza niż ogólnokrajowa struktura jakości gleby. Udział klasy I i II w woj. podkarpackim stanowi 5,9%, podczas gdy w skali kraju udział ten wynosi tylko 3,3%. Udział klasy III i IV stanowi w województwie 75%, a w skali kraju – 63,1%. Korzystniejsze

też są dla rolnictwa w województwie podkarpackim temperatura i opady niż średniokrajowa temperatura i opady. Duża część rolnictwa i duża liczba wsi woj. podkarpackiego narażone są jednakże bardziej na powodzie. Ryzyko powodziowe jest więc większe w woj. podkarpackim niż średnio w kraju.

Na podstawie ankiety spisowej, GUS stwierdził w 2007 r. następujące liczby i cechy gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą. Ilustruje je tabela 1.

Tabela 1. Liczby i cechy gospodarstw rolnych według spisu GUS w 2007 r.

Wyszczególnienie	Polska	Woj. podkarpackie	w tym działki poniżej 1 ha UR
1. Liczba gospodarstw	2 390 956	279 805	102 445
2. Powierzchnia użytków rolnych (ha)	15 848 627	752 038	53 934
3. Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie (ha)	6,64	2,69	0,47
4. Użytkownicy w wieku 65 i więcej lat	387 899	68 174	.
5. Pracujący wyłącznie poza swoim gospodarstwem	54 615	4 605	.
6. Liczba gospodarstw z dochodami pozarolniczymi	2 080 822	270 444	.
w tym:			
7. z działalności pozarolniczej	338 102	15 561	1503
8. z pracy najemnej	1 229 648	160 351	.
9. Liczba gospodarstw posiadających zwierzęta	1 540 458	189 583	.
9a. Liczba gospodarstw bez zwierząt	850 498	90 223	.
10. Pogłowie zwierząt w sztukach dużych na 100 ha UR	69	48	.
11. Zużycie NPK na 1 ha	127,3	69,8	44,4
12. Liczba gospodarstw stosujących nawożenie organiczne	1 249 068	141 693	.

Źródło: GUS: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*

Tabela 1 pozwala na porównanie ogólnej kondycji gospodarstw rolnych woj. podkarpackiego ze średnią kondycją gospodarstw rolnych w kraju. Gospodarstwa w woj. podkarpackim są znacznie mniejsze pod względem powierzchni. Jedna trzecia gospodarstw woj. podkarpackiego nie posiada żadnego pogłowia zwierząt. W skali kraju stwierdza się podobny udział procentowy gospodarstw bez pogłowia zwierząt, ale jednak stan pogłowia w przeliczeniu na sztuki duże i na 100 ha jest o 30% wyższy w Polsce niż w woj. podkarpackim.

Jedna czwarta gospodarstw prowadzona jest w woj. podkarpackim przez osoby w wieku 65 i więcej lat. jest to wskaźnik znacząco wyższy niż w skali całego kraju. Oznacza to, że relatywnie duża część gospodarstw rolnych stoi

wobec problemu zmiany pokoleniowej kierownika gospodarstwa lub braku następców do dziedziczenia gospodarstw rolnych.

Zarówno w skali województwa podkarpackiego, jak również w skali całego kraju około połowa gospodarstw rolnych korzysta z pracy najemnej poza gospodarstwem. Jednakże udział gospodarstw rolnych w województwie, które utrzymują się głównie z rolnictwa jest minimalny. W skali kraju udział ten jest wielokrotnie większy.

Można więc stwierdzić, że kondycja gospodarstw rolnych woj. podkarpackiego jest słaba.

2. Udział gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego (czyli udział gospodarstw rozwojowych) w całej populacji gospodarstw badanych przez GUS w 2007 roku

Przyjmuje się, że te gospodarstwa są zdolne do odtwarzania swojego potencjału produkcyjnego, które sprzedają w skali rocznej produkty rolne o wartości nie mniejszej niż 30 tys. zł na 1 gospodarstwo lub też osiągają poziom dochodu oznaczanego metodą Polskiego FADN o wartości nie mniejszej niż 8 ESU (1 ESU = 1200 euro). Otóż GUS obliczył te wartości dla poszczególnych województw. Obliczenia te dla 2007 r. ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą w Polsce i woj. podkarpackim według wysokości dochodów obliczonych w ESU na 1 gospodarstwo

Wyszczególnienie	Grupy gospodarstw o dochodach według wysokości ESU										Razem gospodarstwa o dochodach większych od 8 ESU
	< 2	2 – 4	4 – 6	6 – 8	8 – 12	12 – 16	16 – 40	40 – 100	100 i więcej		
Polska	1624237	299816	138560	82996	95707	50612	80313	14556	4160	245347	
woj. podkarpackie	250883	19978	4807	1787	1372	615	884	194	72	3137	

Źródło: GUS: Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r., s. 470-471.

Tabela 2 stwarza podstawy do wyliczenia, iż w skali kraju co 10-te gospodarstwo jest zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego. W skali woj. podkarpackiego taką zdolność posiada co 79 gospodarstwo rolne. Po wyłączeniu gospodarstw rolnych poniżej 1,0 ha, co 56 gospodarstwo rolne. Gospodarstwa rolne znamionują się niską wartością produkcji towarowej. Niskie dochody z produkcji rolnej nie tworzą możliwości do inwestycji odtwarzających środki produkcji. Produkcja ulega więc stałemu uproszczeniu, co prowadzi również do obniżania wartości produkcji towarowej.

Trudno byłoby w tej sytuacji zakładać, iż rolnictwo woj. podkarpackiego posiada zdolność do zwiększania produkcji rolnej, konkurencji na rynkach europejskich i światowych. Po to jednak aby określić perspektywy rolnictwa woj. podkarpackiego trzeba odpowiedzieć na pytanie, czy liczba gospodarstw zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego zwiększa się, czy zmniejsza. Otóż GUS obliczył dla 2002 r. (w oparciu o wyniki PSR-2002) liczbę gospodarstw rolnych we wszystkich województwach, które osiągały dochód liczony metodą Polskiego FADN w wysokości 8 i więcej ESU. Stwarza to podstawę do udzielenia odpowiedzi na pytanie czy w latach 2002-2007 wzrosła liczba gospodarstw rozwojowych.

Informacje GUS pozwalają stwierdzić, że w 2002 r. w woj. podkarpackim było 1866 gospodarstw rozwojowych (tyle bowiem gospodarstw sprzedało produkty rolne o wartości wyższej niż 30 tys. zł na 1 gospodarstwo, a w 2007 r. liczba gospodarstw rozwojowych zwiększyła się do 4 799 gospodarstw. Każde z tych gospodarstw w 2007 r. osiągnęło klasę siły ekonomicznej gospodarstw wyrażającą się wskaźnikiem 8 ESU. Oznacza to, że wśród gospodarstw rolnych woj. podkarpackiego istnieje bardzo silna tendencja do przekształcania się niektórych grup gospodarstw nierozwojowych w rozwojowe. W okresie 5 lat takie zmiany dokonało 1 933 gospodarstwa rolne. Nie można tego nie brać pod uwagę. Co więcej, należy stwierdzić, że także w regionach rozdrobnionych gospodarstw rolnych mogą wyłaniać się pewne liczby gospodarstw zdolnych do produkcji rozszerzonej. Tej tendencji nie można nie zauważać. Trzeba ją dostrzegać, a także świadomie wspierać.

Dla oceny możliwości przekształceń gospodarstw nierozwojowych w rozwojowe w woj. podkarpackim istotne znaczenie ma odpowiedź na pytanie, jakiej wielkości obszarowej gospodarstwa rolne mogą stawać się gospodarstwami rozwojowymi. Otóż przesłanki do odpowiedzi na to pytanie stwarza tabela 3.

Tabela 3. Liczba gospodarstw rozwojowych o dochodach powyżej 8 ESU na 1 gospodarstwo w grupach gospodarstw rolnych o różnych wielkościach powierzchni użytków rolnych w woj. podkarpackim w 2002 roku

Grupy gospodarstw o powierzchni w ha	Klasy wielkości ekonomicznej gospodarstw w ESU					
	8 – 12	12 – 16	16 – 40	40 - 100	100 – 250	250 i więcej
1 – 2	47	14	27	13	-	-
2 – 3	31	16	27	9	-	-
3 – 5	41	14	25	6	-	-
5 – 10	162	30	43	8	6	-
10 – 15	217	52	31	6	3	-
15 – 20	155	44	34	3	-	-
20 – 30	135	77	52	6	-	-
30 – 50	71	42	55	5	-	-
50 – 100	19	20	74	9	-	-
100 i więcej	6	-	47	35	10	5

Źródło: Na podstawie danych PSR-2002, obliczenia GUS.

Z tabeli 3 wynika, że duża część gospodarstw rolnych zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego dysponuje powierzchnią użytków rolnych poniżej 15 ha. Rolnicy uprawiają od 10 do 20 ha UR, którzy w wielu innych województwach traktowani są bardzo często jako niezdolni do zapewnienia reprodukcji rozszerzonej, w woj. podkarpackim stanowią około jedną trzecią ogółu gospodarstw rozwojowych. Wynika z tego, że sensowne jest dzielenie zadań w zakresie koncentracji siły ekonomicznej gospodarstw rolnych na dwa etapy: w pierwszym etapie na kreacje takich gospodarstw, które będą miały 15-20 ha, a w drugim na zadanie podwyższenia powierzchni użytków do 30 ha, a nawet do 40 ha. Nie należy dążyć do tego, aby w jednym pokoleniu za wszelką cenę, tworzyć we wsi, w której istnieją gospodarstwa o powierzchni mniejszej średnio od 3 lub 4 ha na gospodarstwa o powierzchni większej od 30 lub 40 ha. Zadania te trzeba rozłożyć na dwa pokolenia.

Nie można też akceptować sugestii, że na terenach rozdrobnionego rolnictwa, gdzie nie można w 1 pokoleniu tworzyć gospodarstw o powierzchni powyżej np. 30 ha, należy akceptować przekształcanie obszarów rolnych na budowlane, i rezygnować z rolnictwa. Polska nie ma tak wielkich obszarów, aby mogła zrezygnować z rolnictwa w kilku województwach. Nie można rezygnować z tego rolnictwa w żadnym województwie.

Także na terenach rozdrobnionego rolnictwa niezbędne jest tworzenie sieci gospodarstw rozwojowych. Uznać należy, że nie mogą istnieć wsie i gminy bez gospodarstw rozwojowych – zdolnych do odtwarzania potencjału produkcyjnego i akumulacji ziemi zagrożonej wyłączeniem z użytkowania.

3. Strategia rozwoju gospodarki, a w tym rolnictwa na obszarach wiejskich woj. podkarpackiego w najbliższych dekadach

W demokracji obywatelskiej odpowiedzialność za wyznaczanie kierunków strategicznych rozwoju makroregionów i regionów ponoszą władze terenowe. Konstytucja i ustawy samorządowe stanowią, że władze terenowe szczebla wojewódzkiego mają dwoisty charakter, a więc są władzami rządowo-samorządowymi. Władzą województwa jest przedstawiciel rządu, a więc wojewoda mianowany przez Prezesa Rady Ministrów, a równocześnie władzą jest samorząd stanowiący instytucje pochodzącą z wyborów obywatelskich.

Kompetencje każdego członu dwuwładzy powinny być inne. Nie powinny więc pokrywać się z kompetencjami drugiej, partnerskiej strony. Jednakże nie daje się idealnie rozdzielić sterowania rozwojem tego samego makroregionu czy też jednego regionu na dwie niezależne części. Sterowanie województwami (regionami) urzeczywistniane jest więc przez instytucję wojewody oraz przez instytucję jaką jest Marszałek Samorządu Wojewódzkiego oraz urzędy z nim związane.

Tak więc na szczeblu wojewódzkim dokonuje się ciągły proces uzgadniania programów i decyzji władz państwowych reprezentowanych przez wojewodę oraz poglądów, programów i wniosków wnoszonych w imieniu mieszkańców makroregionu lub regionu przez instytucje samorządowe, a w tym przede wszystkim przez marszałka oraz przez innych przedstawicieli samorządu.

W ten sposób wszystko co powstaje w województwie powinno służyć wszystkim mieszkańcom województwa i całemu krajowi, a więc całemu narodowi. Samorząd powinien reprezentować mieszkańców województwa, ale samorząd nie może być pod żadnym względem anty-państwem. Z ducha demokracji, a także z treści prawa Rzeczypospolitej wynika, że samorząd to także państwo. Państwo i samorząd są to dwa podmioty o tym samym państwowym charakterze, ale o innych zakresach odpowiedzialności i kompetencji. Tezę tę należy upowszechniać jako treść konstytucyjną, gdyż nader często ujawniają się inne tendencje. Ujawniają się bowiem tendencje konfederacyjne lub federacyjne, ale Polska jest i musi pozostać państwem unitarnym.

W województwie podkarpackim osiągnięto satysfakcjonujący poziom konsensusu między organami państwowymi i samorządowymi. Przede wszystkim określono jednoznacznie strategię rozwoju makroregionu, a w tym strategię rozwoju województwa.

Jako misje strategii, czyli jako ideologiczno-polityczne cele strategii jednoznacznie uznano³⁰:

- utrzymanie gospodarki regionu na ścieżce wysokiego tempa rozwoju,
- podnoszenie konkurencyjności przedsiębiorstw, podmiotów gospodarczych, instytucji,
- rozwój rynku pracy,
- nasilenie powiązań gospodarczych, społecznych itp.,
- wzrost innowacyjności,
- wzrost dochodów gospodarstw domowych,
- rozwój współpracy transgranicznej,
- przestrzeganie zasad zrównoważonego rozwoju.

Władze wojewódzkie uznały za strategiczne zadanie wzbogacanie kapitału ludzkiego i społecznego. Należycie rozumieją sens kapitału społecznego. Kapitał społeczny rozumieją tylko jako potencjał demograficzny oraz aktywność zawodową i przestrzenną mieszkańców. Tymczasem podkreślić należy, że kapitał społeczny – to także zaufanie wzajemne ludzi do siebie w ramach wsi, gminy, organizacji, regionu, a także zaufanie między obywatelami a władzami państwowymi. To w wyniku wyniszczenia tego typu zaufania między ludźmi, a także między obywatelami a państwem, trudno jest we wsi zorganizować grupy producenckie, rozsądnie działające organizacje rolnicze, efektywnie działające spółki wodne itp. W wyniku braku wzajemnej zgody rolników, a także wzajemnego zaufania w regionach tworzy się pustka społeczna, która doprowadza do braku współpracy między rolnictwem a przemysłem przetwórczym surowców rolnych. Tak np. Polska jest wyjątkiem w Europie o ustroju rynkowym, gdzie jest tak niewielki procent produktów rolnych kontraktowanych przez przemysł spożywczy i handel. Brak jest chłopskich organizacji, które potrafiłyby wymusić stosowanie kontraktacji. Brak wzajemnego do siebie zaufania rolników oraz brak zaufania do znaczenia chłopskich organizacji wyniszczył wiele profesjonalnych organizacji zawodowych. Brak jedności i organizacji utrudnia również znalezienie właściwego konsensusu między rolnictwem i przemysłem.

Bez zwiększenia wśród rolników znaczenia kapitału społecznego, rozumianego jako wzajemne zaufanie rolników potrzebnego do tworzenia wielkich i sprawnych organizacji zawodowych, a także do podejmowania wielkich zadań, polskiemu rolnictwu będzie bardzo trudno rozwiązywać problemy poprawy współdziałania z przemysłem przetwarzającym surowce rolne. Tak więc nie-

³⁰ Zarząd Województwa Podkarpackiego: Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2000-2006, Rzeszów, kwiecień 2000; zarząd Województwa Podkarpackiego: Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2013, Rzeszów 2007.

zbędne jest wpisanie nowego ujęcia zadania misyjnego do strategii jakim jest tworzenie, zwłaszcza na wsi, kapitału społecznego.

Oczywiście nie można budować kapitału społecznego bez wzbogacenia kapitału ludzkiego czyli intelektualnego. Kapitał ludzki i społeczny wzajemnie się uzupełniają i wzbogacają.

Część misyjna strategii stanowi wstęp do wszystkich zadań samorządu woj. podkarpackiego na okres do 2020 r. Kolejną częścią strategii są takie problemy jak przewycięzanie niekorzystnych oraz wykorzystanie korzystnych uwarunkowań realizacji strategii, w zakresie gospodarki regionu, infrastruktury technicznej.

Na piątym miejscu strategicznych zadań umieszczone są problemy obszarów wiejskich i rolnictwa.

Za najważniejsze zadanie spośród wszystkich spraw rejonów wiejskich i rolniczych uznany został wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich, służących powstawaniu rentownych gospodarstw rolnych oraz kreowanie pozarolniczych źródeł dochodów. W jednym sformułowaniu kryją się dwa różniące się od siebie zadania, ale obydwa są wyjątkowo ważne.

Słusznie za zadanie nr 1 uznano tworzenie warunków do powstawania gospodarstw rynkowych, tj. takich, które mają wysoką produkcję towarową i są zdolne do odtwarzania potencjału produkcyjnego oraz reprodukcji rozszerzonej. Chodzi tu o gospodarstwa rozwojowe. W warunkach woj. podkarpackiego, gdzie na 1 gospodarstwo rozwojowe przypada obecnie blisko 60 gospodarstw pozostałych, powyższe zadanie stanowi istotnie kluczowy warunek do umacniania rolnictwa. Po prostu nie może być rolnictwa w woj. podkarpackim bez zagęszczenia sieci gospodarstw rolnych zdolnych do reprodukcji rozszerzonej. Obecnie około 97% gospodarstw stanowią podmioty, które nie posiadają zdolności do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Tylko gospodarstwa rozwojowe mogą przejmować ziemię od gospodarstw nierozwojowych, które ulegają likwidacji lub pomniejszeniu. Wszędzie, gdzie brak gospodarstw rozwojowych nie ma warunków do poprawy sytuacji w rolnictwie.

Nieco inną kwestią jest wielofunkcyjność gospodarstw rolnych. Wielofunkcyjność oznacza, że gospodarstwo rolne jest warsztatem do wytwarzania surowców rolnych a jednocześnie bazą do świadczenia usług, m.in. turystycznych, lub np. podejmowania handlu, względnie innej produkcji i usług. Jedno i drugie jest ważne. Wydaje się jednak, że przekształcanie pewnej liczby gospodarstw nierozwojowych w rozwojowe jest łatwiejsze niż np. wykorzystywanie gospodarstw rolnych jako bazy do rozwoju usług, na które na wsi brak jest popytu. Byłoby oczywiście korzystne, gdyby gospodarstwa rolne stawały się bazami do tworzenia zakładów usługowych. Dotychczas jednak brak popytu na

wsi na usługi utrudnia przekształcanie gospodarstw rolnych na zakłady usługowe. W miarę narastania popytu na usługi, część gospodarstw rolnych stawać się będzie bazami tworzenia zakładów usługowych.

Priorytetem nr 1 powinno być więc przekształcanie pewnej liczby wyselekcjonowanych gospodarstw o mniejszej produkcji, ale żywotnych za stanu niezdolności do reprodukcji rozszerzonej do stanu zdolności do odtwarzania potencjału produkcyjnego. Innymi słowy priorytetem musi być przekształcanie gospodarstw nierozwojowych w rozwojowe. Zadanie takie odpowiada najbardziej doniosłym potrzebom rolnictwa.

Jako priorytet nr 2 można i należy umieścić rozwój pozarolniczych form działalności gospodarczej. Obecnie tylko kilka procent rolników prowadzi działalność rolniczą i jednocześnie działalność pozarolniczą.

Gospodarka pozarolnicza na wsi powinna w przyszłości zatrudnić trzy czwarte dorosłej ludności mieszkającej na wsi. Taki jest bowiem standard przeciętny wsi w rozwiniętych krajach europejskich. Realizacja tego standardu nie jest jednak łatwa. Wymaga wielkiego popytu wewnętrznego i zewnętrznego. Wypracowanie tego popytu wymaga wielu lat wręcz organicznej pracy.

Strategia Podkarpacia czyni kolejnym priorytetem modernizację przestrzeni wiejskiej. Modernizacja przestrzeni wiejskiej wymaga w pierwszym rzędzie wspólnego wysiłku wsi w dziele infrastruktury. Właśnie w tej kwestii potrzebny jest kapitał społeczny oraz wspólne inwestycje mieszkańców wsi. Co więcej, potrzebne jest także umiejętne wykorzystanie pomocy unijnej. Na lata 2007-2013 przeznaczają się znaczne środki na taką pomoc. Umiejętność wykorzystania pomocy unijnej jest wręcz czynnikiem warunkującym postęp cywilizacyjny wsi.

Strategia określa konkurencyjność gospodarstw rolnych jako priorytet 3. Wybór tego priorytetu i jego kolejność są trafne. Urzeczywistnienie poprawy konkurencyjności wymaga wyselekcjonowania gospodarstw towarowych, ich odpowiedniego wsparcia wiedzą, techniką i technologią oraz środkami finansowymi.

Możliwe jest to tylko wówczas jeśli pomoc unijna nie będzie rozproszona na wszystkie gospodarstwa rozwojowe i marginalne, a zostanie skoncentrowana na gospodarstwach wyselekcjonowanych. Polska nie ma środków na udzielanie pomocy wszystkim gospodarstwom rozwojowym i marginalnym. Musi wybrać jedną z dwóch możliwości: skoncentrować obsługę edukacyjną oraz środki na tworzeniu nowych gospodarstw rozwojowych i uzyskać wzrost konkurencyjności, albo rozproszyć je na wszystkie gospodarstwa i pozorować wzmacnianie zdolności konkurencyjnej. Trzeciej możliwości nie ma. Obecnie stopień rozpro-

szenia pomocy na wszystkie gospodarstwa jest duży, ale w rezultacie tego – stopień poprawy struktury agrarnej jest mały.

Znamienną cechą strategii rozwoju rolnictwa woj. podkarpackiego jest szczególny akcent na potrzebę scalania gruntów rolnych. Służby rolne szacują, że pilne potrzeby scaleniowe dotyczą 690 tys. ha gruntów rolnych. Jednakże sens scaleń może urzeczywistnić się wówczas, gdy w wyniku scaleń rozszerzać się będzie sieć rolniczych gospodarstw zdolnych do reprodukcji rozszerzonej. Nie ma sensu scalania małych działeczek ziemi tylko po to, aby scalone kawałki dzielić w przyszłości na małe działki budowlane.

Celowe jest wspieranie scalania gruntów środkami państwowymi w tych wsiach, w których w wyniku scalania gruntów, np. około 1/3 gruntów albo znacznie więcej znajdzie się w gospodarstwach rozwojowych.

Prywatyzacja przemysłu spożywczego, w wyniku której dwie trzecie przemysłu spożywczego stało się własnością podmiotów zagranicznych stworzyła przesłanki do nowego ukształtowania się relacji między rolnictwem, handlem hurtowym surowcami rolnymi oraz zakładami produkcyjnymi przetwarzającymi surowce rolne na żywność i towary nieżywnościowe. Polscy rolnicy i zagraniczni właściciele przemysłu spożywczego nie umieją wciąż jeszcze urzeczywistniać harmonijnej współpracy.

Polscy rolnicy nie umieją zorganizować się m.in. w klastry, co pozwoliłoby produkować jednorodny surowiec w dużych partiach. Zagraniczni właściciele zakładów nie umieją zorganizować polskich rolników do pracy w grupach producenckich. Przełamywanie barier między omówionymi dwoma stronami powinien urzeczywistniać stopniowo hurt handlowy, ale on również nie umie odczytać swojej roli pośrednika. Ogranicza się do roli usługowej.

Niezbędne jest w tej sytuacji określenie służbie rolnej pewnej roli organizatorskiej w zakresie współpracy wszystkich członów gospodarki żywnościowej. Bez koordynatora każdy z członów gospodarki żywnościowej będzie pracować bez uwzględniania potrzeb swego partnera.

W woj. podkarpackim gospodarka żywnościowa powinna objąć także ochronę wód, zwłaszcza powierzchniowych i wglębnych wód pitnych. Brak ochrony wód pitnych może stworzyć w najbliższych dekadach duży deficyt wód pitnych. I odwrotnie, dobra ochrona wód pitnych może przynieść wiele korzyści.

4. Działania samorządów woj. podkarpackiego w kwestiach rozwoju pozarolniczej gospodarki na wsi oraz rolnictwa

Tak jak w całym kraju, tak również w środowiskach samorządowych w woj. podkarpackim dominuje tendencja przyciągania kapitału przede wszystkim zagranicznego, a w każdym razie zewnętrznego, a więc spoza granic woje-

wództwa do rozwiązywania problemu nowych miejsc pracy na terenie gmin powiatów i regionów. Wiele ośrodków preferuje prywatyzację przez sprzedaż majątku podmiotom zagranicznym niż krajowym w przekonaniu, że taka decyzja przyciągać będzie najwięcej kapitału zagranicznego. Taka intencja jest znacznie szersza i silniejsza niż można było oczekiwać. Nawet bowiem najbardziej zdeterminowani neoliberałowie polscy uważają jednak, że nie można zakładać, iż poziom rozwoju Polski wyrówna się głównie przy pomocy kapitału zagranicznego³¹. Nic nie wskazuje bowiem na to, że kapitał zagraniczny może stanowić więcej niż 25% całego kapitału potrzebnego do wyrównywania poziomu rozwoju Polski do poziomu rozwoju Unii Europejskiej. Co najmniej więc 75% kapitału potrzebnego do wyrównywania poziomu rozwoju Polski do poziomu rozwoju UE musi mieć charakter endogeniczny, a więc pochodzić z polskich źródeł wewnętrznych i od polskich obywateli.

Powyższe doktryny sprawdzają się zresztą we wszystkich krajach, które nie posiadają wielkich źródeł atrakcyjnych surowców mineralnych lub tak atrakcyjnie niskich cen siły roboczej jak np. Chiny lub Indie. Z doktryny tej wynikają więc wnioski, że zarówno władza publiczna jak i prywatny biznes pragnące rozwijać polską gospodarkę powinny w pierwszym rzędzie gromadzić na inwestycje rozwojowe kapitał endogeniczny ze świadomością, iż jest on (i zawsze będzie) również najlepszą zachętą dla kapitału zagranicznego do „osiadania” w Polsce.

Demokraci powtarzają bardzo często od dziesiątek lat, że demokracja oznacza prawo do rządzenia przez podnoszenie większości rąk. Współcześnie jednak demokracja urzeczywistnia się przez podnoszenie akcji własnościowych. Ci, którzy nie mają własności akcji, nie liczą się w rządzeniu przedsiębiorstwami. Demokracja nie powinna więc eliminować się z procesu rządzenia przez wyzbywanie się aktów własności. Nie wystarcza podnoszenie większości rąk do podjęcia decyzji. Trzeba mieć akcje.

Przeprowadzone w 2003 r. przez Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie badanie nad „Wspieraniem przedsiębiorczości przez lokalne władze samorządowe” wykazało, że zarówno władze samorządowe jak i prywatny biznes oczekują napływu dużych kapitałów egzogenicznych. Powinny jednak w większym niż dotąd stopniu dbać o to, aby każdorazowo wykorzystywać wszystkie możliwości kapitału endogenicznego (a więc narodowego). Prze-

³¹ Strategia finansów publicznych do 2010 r. opracowana pod kierunkiem L. Balcerowicza i akceptowana w 1999 r. zwracała uwagę na to, że co najwyżej 25% kapitału potrzebnego do wyrównania poziomu rozwoju Polski z poziomem rozwoju UE może pochodzić spoza granic Polski, a 75% musi mieć narodowe źródła endogeniczne.

kształcanie kapitału endogenicznego w egzogeniczny ogranicza bowiem wpływ mieszkańców na decyzje.

W 2002 r. Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie (Oddział Informacji i Analiz) również przeprowadził w województwie badanie nad tendencjami, decyzjami i działaniami tworzących warunki:

- do umacniania gospodarki pozarolniczej na wsi,
- do wzrostu liczebności podmiotów gospodarki pozarolniczej na wsi,
- do tworzenia nowych miejsc pracy pozarolniczej na wsi,
- do tworzenia z gospodarstw rolnych nierozwojowych nowych gospodarstw rolnych o charakterze rozwojowym.

Opracowany z tych badań raport pod tytułem „Wspieranie przedsiębiorczości w opinii lokalnych władz samorządowych” akcentuje następujące opinie gmin i powiatów oraz wojewódzkich organów samorządowych.

- Korzystną rolę w rozwoju pozarolniczej gospodarki na terenie gmin i powiatów odegrały wydawane od 1993 r. przepisy o możliwości stosowania ulg podatkowych dla osób fizycznych i prawnych realizujących różne inwestycje, w tym tworzących nowe miejsca pracy.

Jest to opinia godna tego, aby ją ocalić od zapomnienia. Wielu bowiem centralnych działaczy wypowiedziało się przeciw stosowaniu ulg pod niesprawdzonym zresztą zarzutem, że ulgi podatkowe są pretekstem do fałszowania niektórych aspektów podstawy opodatkowania. Tymczasem liczne środowiska w Polsce i w Europie wyrażają opinię, że ulgi są skutecznym instrumentem do stymulowania procesów podnoszenia poziomu inwestycji.

- W województwie podkarpackim 66% gmin stosowało ulgi i prezentuje pogląd, że były one skuteczne. W Polsce ulgi podatkowe z tytułu inwestycji były dość szeroko stosowane, ale pod wpływem niesprawdzonej nigdy opinii, że rodzą tendencję do zaniżania informacji o inwestycjach, zostały ograniczone. Takiej opinii nie spotyka się w innych krajach. Celowe jest więc rozważenie rozszerzenia ulg inwestycyjnych.

Badania wykazały, że pozytywną rolę odegrała ustawa z 20.10.1994 r. o specjalnych strefach ekonomicznych (Dz.U. Nr 123 z 1994 r. poz. 600 z późniejszymi zmianami). Wiele gmin prezentuje chęć kontynuowania tego typu działań.

- Samorządy gminne i powiatowe wyrażają opinię, że duża i pozytywna rolę odgrywa tworzenie własnych przedsiębiorstw gmin w celu rozwiązywania różnych problemów lokalnych. Gminy stwierdzają wysoką efektywność działania tych podmiotów.

Tylko 13,3% gmin spośród 160 gmin w woj. podkarpackim znamionowało się dominowaniem rolnictwa. W pozostałych gminach decydującą rolę w zapewnianiu miejsc pracy, dochodów ludności, rozwiązywania losów ludzkich odgrywają inne sektory.

- Wiele gmin stosowało różne formy umarzania różnych zobowiązań wobec państwa oraz odroczeń w realizacji zobowiązań podatkowych. Odroczenia i umorzenia uchroniły wiele przedsiębiorstw od bankructwa. Podkreśli należy, iż na świecie 80% przedsiębiorstw bankrutuje nie z braku opłacalności, a z braku płynności finansowej. Często więc odroczenie terminu płatności ma bardzo duże znaczenie.

- Większość gmin (tj. 78,2%) uwzględniła w planach przestrzennego zagospodarowania tereny pod inwestycje. Jednak co piąta gmina (19,5%) tego nie uczyniła.

Jednak fakt, że 80% gmin widzi potrzeby inwestowania służącego tworzeniu miejsc pracy świadczy o tym, że gminy żyją nadzieją inwestowania. Jest to dobra tendencja w samorządach gmin. Jest to także bardzo ważna przesłanka rozwiązywania potrzeb wsi. Wieś ma świadomość wielkich potrzeb inwestycyjnych. To jest bardzo dobry punkt wyjścia dla rozwoju kapitału społecznego. Jest bardzo pozytywne, że 57,9% gmin wydzieliło w planach przestrzennego zagospodarowania tereny jako strefy przemysłowe. Oznacza to, że większość gmin ma świadomość potrzeby industrializacji obszarów wiejskich. Potrzebne są małe i większe przedsiębiorstwa przemysłowe na wsi. Wieś widzi to o wiele wyrażniej, a nawet ostrzej niż miasto. Władze rządowe nie mówią jeszcze o potrzebie industrializacji wsi. Wieś o tym mówi. Co więcej, rezerwuje miejsca na przemysł w gminach. Ta świadomość nie stała się jeszcze świadomością narodową. Nie stała się też jeszcze niestety świadomością centralną. Wieś potrzebuje industrializacji. Właśnie na pierwszym miejscu industrializacji, a dopiero na drugim miejscu rozwoju serwicyzacji. Popyt na usługi jest wysoki dopiero wówczas, gdy PKB wynosi 12-15 tys. Euro na mieszkańca. Wieś nie ma jeszcze takiego poziomu. Tymczasem PKB zależy w pierwszym rzędzie od produkcji i usług.

- Gminy posiadają różne poglądy na temat sposobu gospodarowania majątkiem gminy. Niektóre gminy stworzyły sieć komunalnych przedsiębiorstw i same eksploatują majątek gmin, inne gminy oddały majątek publiczny prywatnym przedsiębiorcom do eksploatacji, a jeszcze inne starają się sprzedać majątek każdemu bez pytania co z tym majątkiem chce uczynić.

Majątek gminny stanowi wciąż jeszcze znaczna wartość. Jest on więc atrakcyjny jako towar rynkowy. W niewielu jednak wsiach oraz w niewielu gminach wykreowano racjonalny model gospodarki tym majątkiem.

- Duża część gmin tworzy różne ośrodki szkolenia i aktywizacji ludności w tworzeniu pozarolniczej gospodarki gminnej. W wielu gminach powstały np. inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki wspierania biznesu, ośrodki doradztwa rozwoju usług turystycznych itp. Nie wszystkie obiekty zasługują już na nazwę ośrodków lub centrów. Tym niemniej ten ruch na rzecz aktywizacji gmin odgrywa ważną rolę.
- Potrzebne są wzorce industrializacji, wzorce rozwoju serwicyzacji na wsi, wzorce wsi i gmin z usługami rekreacyjnymi. pomoc w tym mogą i powinny naukowe instytuty centralne.
- W oparciu o wizję rozwoju industrializacji, budowy ośrodków usługowych w konsekwencji powstać może i powinna uporządkowana wizja rozwoju wsi.

5. Źródła finansowania rozwoju pozarolniczej gospodarki wiejskiej

Większość gmin, a w tym większość wsi woj. podkarpackiego oczekuje na pozarolnicze, nowe miejsca pracy, z których mogłaby korzystać bezrobotna ludność miejska i wiejska. Pozarolnicze miejsca pracy na obszarach wiejskich stanowią jeden z bardzo ważnych celów unijnej pomocy adresowanej do obszarów wiejskich. W tym sensie można stwierdzić, że pozarolnicza gospodarka wiejska stanowi element programu unijnej pomocy dla polskich obszarów wiejskich.

Władze Polski powinny inspirować UE, aby w latach przyszłych w programach pomocy unijnej została zachowana pomoc na cele rozwoju pozarolniczych zakładów pracy na obszarach wiejskich.

Różne elementy gospodarki obszarów wiejskich stanowią część wiejskiej gospodarki pozarolniczej, ale nie stanowią całej pozarolniczej gospodarki wiejskiej, która powinna obejmować nie tylko uzupełnienie rynku rolniczego, ale stanowić składowe części całej krajowej gospodarki. Tymczasem takich programów działania oczekuje ludność wiejska. Przeprowadzone badania na terenie gmin wykazują, że dwie trzecie gmin rezerwuje miejsca na ich lokalizację w planach przestrzennego zagospodarowania gmin.

Fakt, że większość gmin wydziela w planach przestrzennego zagospodarowania gmin tereny przeznaczane na lokalizację przemysłu, należy uznać za ważny symptom potrzeby działania w tym kierunku. Społeczeństwo wiejskie oczekuje na tworzenie takich zakładów, które mogą realnie powstać i wytwarzać produkty, na które znajdzie się realny popyt. Trzeba nadzieję wsi dotyczącą industrializacji przekształcić w wolę gospodarczą i polityczną industrializacji wsi, o której dziś wiemy już, że ta przyszła industrializacja, razem z przyszłą serwicyzacją mają zatrudnić około 75% dorosłej ludności wsi.

Po to, aby wykonać zadania industrializacji (a w przyszłości także serwicyzacji) trzeba obok obecnych unijnych funduszy wsparcia nowych miejsc pracy stworzyć krajowe fundusze rozwoju pozarolniczej gospodarki obszarów wiejskich. Tak jak NFOŚiGW przyczynił się do stworzenia podstaw gospodarki w sferze środowiska, tak niezbędny jest Narodowy Fundusz Rozwoju Pozarolniczej Gospodarki Obszarów Wiejskich.

Fundusz pozarolniczej gospodarki obszarów wiejskich nie może być traktowany ani jako partykularny interes chłopski, ani wiejski interes. Pełnić powinien funkcję intensyfikacji gospodarki na 93% powierzchni kraju (bo tyle obejmują obszary wiejskie kraju). Bez zorganizowania intensywnej organizacji gospodarczej na tych obszarach, nie może funkcjonować dobrze cała gospodarka kraju.

Fundusz pozarolniczej gospodarki obszarów wiejskich powinien objąć w pierwszym rzędzie wszystkie dotychczasowe źródła finansowania inwestycji na obszarach wiejskich, a w tym pomoc unijną, jaką przewiduje się na rzecz PROW 2007-2013, a także na PROW w latach późniejszych.

Można i należy rozważyć następujące źródła finansowania Narodowego Funduszu Rozwoju Pozarolniczej Gospodarki Wiejskiej (oczywiście, narodowy Fundusz Rozwoju Gospodarki Pozarolniczej na Obszarach Wiejskich powinien mieć charakter państwowy):

Po pierwsze: opłaty za przejmowanie ziemi rolniczej i leśnej na cele nierolnicze. Każdy podmiot gospodarczy, który przejmuje grunty rolne lub leśne na cele pozarolnicze powinien być zobowiązany do określonych jednorazowych opłat (w uzasadnionych przypadkach rozłożonych na raty) jako świadczenie powszechnie obowiązujące. Opłaty powinny być realizowane niezależnie od rynkowego obrotu ziemią.

Opłata za przekazywanie ziemi na cele nierolnicze niezbędna jest nie tylko ze względu na potrzebę tworzenia funduszu na rzecz rozwoju gospodarki na obszarach wiejskich. Potrzebna jest instytucja opłaty też jako instrument ochrony ziemi rolniczej. W latach 1990-2008, obszar użytków rolnych w Polsce pomniejszył się o około 2 mln ha.

Państwo i samorządy nie posiadają dokładnej ewidencji celów na jakie została przeznaczana ziemia. Nie można prymitywnie rozumieć własności. Trzeba ją rozumieć tak jak rozumie większość narodów. Ziemia jako źródło interesów jest własnością konkretnych osób i tak powinno być dalej. Jednak ziemia jest elementem podstawy życia narodu. Nie można jej przeznaczać na cele niegodne z interesem narodu.

Ziemia rolnicza nadal przechodzi na cele nierolnicze. Jest to zjawisko generalnie niekorzystne. Niezbędne jest wdrożenie kontroli, a także opłat aby

zmniejszyć lekkomyślność z jaką obszary żywicielskie narodu przekształca się na inne cele.

Po drugie, coraz bardziej uzasadnione jest wprowadzenie opłat za nadmierne zużywanie wód pitnych na cele niespożywcze. W perspektywie kilku dekad grozi Polsce deficyt wód pitnych. Dotychczas nie udaje się dokładnie oczyścić wód przemysłowych (czyli ścieków), aby mogły służyć jako wody pitne. Niezbędne jest więc wprowadzenie określonego reżimu ochrony oraz oszczędności wód pitnych. Można określić limity wód wykorzystywanych bez opłat specjalnych, oraz opłaty za ponadlimitowe zużywanie wód pitnych na cele niespożywcze. Opłaty powinny być przeznaczane na cele Funduszu Rozwoju Gospodarki Pozarolniczej Obszarów Wiejskich.

Po trzecie, zasadne jest rozważenie obciążenia opłatami w wysokości 0,5-1,0% zysków wszystkich podmiotów przemysłowych na rzecz Funduszu Rozwoju Gospodarki Obszarów Wiejskich. Opodatkowanie podmiotów gospodarczych w Polsce jest znacznie niższe niż w innych krajach. Podniesienie opłat na cele Funduszu Rozwoju w wysokości np. 0,5% nie naruszy zdolności konkurencyjnej Polski.

Po czwarte, skierowanie tej części dopłat obszarowych na cele omawianego Funduszu, które realizowane są za posiadanie obszaru większego niż 300 ha użytków rolnych. Innymi słowy, użytkownik 500 ha, czy też 10000 ha pobierałby dopłatę nie większą niż taka jaka przypada na użytkownika 300 ha, a pozostała część dopłaty byłaby kierowana na rzecz Funduszu Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Po piąte, opłaty za pozyskiwanie surowców mineralnych i organicznych pozyskiwanych metodą odkrywkową. Innymi słowy, celowe jest wprowadzenie opłat za pozyskiwanie kamienia, piaskowca, wapienia itp., żwiru, gliny, torfu i innych surowców. Także właściciel ziemi, z którego wydobywa się surowce mineralne powinien być obciążony opłatą z tytułu pozyskiwania surowców. Opłata powinna służyć Rozwojowi Gospodarki Obszarów Wiejskich.

Po szóste, społeczność gminna mogłaby w trybie referendum ustalać opłaty na rzecz omawianego Funduszu z tytułu innych źródeł, które mają charakter publiczny.

Fundusz Rozwoju Gospodarki Pozarolniczej Obszarów Wiejskich powinien mieć strukturę adekwatną do struktury samorządowej (województw, powiat, gmina). Tylko środki stanowiące opodatkowanie zysków w wysokości od 0,5% do 1% wpływałyby na fundusz centralny, który podlegałby Ministrowi Gospodarki. Wszystkie opłaty pozostałe czyli opłaty w skali regionów wpływałyby na konta funduszy wojewódzkich, powiatowych lub gminnych zgodnie z przyjętymi regulaminami.

Udzielanie pomocy z tego funduszu na rzecz rozwoju konkretnych zakładów pracy w różnych regionach spotkałoby się z wielką aprobatą. Z całą pew-

nością zasady udzielania tej pomocy musiałyby być uzgodnione z Unią Europejską. Nie ulega jednak wątpliwości, że Unia powinna poprzeć taką zasadę wspierania rozwoju gospodarki na obszarach wiejskich.

Od ponad pół wieku Polska dyskutuje kwestie pozarolniczej gospodarki na obszarach wsi. Alternatywą rozwoju gospodarki pozarolniczej na terenie wsi była jednak dotychczas koncepcja rozwoju przemysłu w miastach, powiększania przepływu ludności ze wsi do miast, do pracy w przemyśle i usługach miejskich.

Obecnie zmieniała się sytuacja. Polska nie przewiduje w żadnych planach i prognozach budowy wielkich obiektów przemysłu w miastach. Polska nie prognozuje również przepływu na stałe ludności ze wsi do miast. Prognozuje pozostawienie obecnej proporcji ludności miejskiej i wiejskiej. To tworzy nową sytuację. Ta nowa sytuacja – to pilna potrzeba tworzenia industrializacji i serwicyzacji obszarów wsi. Na przełomie XX i XXI wieku ujawniły się w Polsce dwa wielkie negatywne symptomy rozwoju narodu. Jeden symptom to obniżenie przyrostu naturalnego o około 300 tys. w skali rocznej do zera. Drugi symptom to emigracja na początku XXI wieku 2,0 mln wykształconych Polaków poza granice kraju. To wymaga nadzwyczajnych działań. Jednym z takich działań to tworzenie Funduszu Rozwoju Gospodarki Obszarów Wiejskich.

Nowa sytuacja to potrzeba stopniowego upodabniania pod względem infrastrukturalnym wsi do miasta. Istota tego upodabniania musi polegać na tym, że tak jak jest to w krajach wysoko rozwiniętych, na wsi pracuje poza rolnictwem do 75% ludzi, a w rolnictwie 25% ludzi dorosłych. Oznacza to, że na obszarach wiejskich musi powstać sieć zakładów produkcyjnych i usługowych.

Industrializacja oraz serwicyzacja obszarów wiejskich wymagają wielkich środków inwestycyjnych. Te środki nie przyłyną spoza granic kraju. Muszą być wypracowane w Polsce.

Wszystkie kraje słabo i średnio uprzemysłowione, jeśli chcą dogonić świat wysoko uprzemysłowiony, muszą ponieść ofiarę na rzecz inwestycji realizowanych ze środków endogenicznych. Czynią to kraje Azji. Mobilizują się do tego kraje Europy. Podjąć to powinna także Polska.

Jest bowiem mało prawdopodobne, że świat egzogeniczny zbuduje Polakom z zewnętrznych środków potrzebną Polsce sieć zakładów przemysłowych i usługowych. Od 30 lat duża część ludzkości tworzy ekonomię szybkiego rozwoju. Tworzy to własną determinacją i poświęceniem.

Niezbędne jest wytworzenie powszechnej polskiej determinacji i polskiego poświęcenia na rzecz rozwoju gospodarki na obszarach wiejskich. Wzmocnienie wiejskiego ruchu rozwoju industrializacji i serwicyzacji będzie także wzmocniać polskie działania na rzecz innowacji polskiej gospodarki.

Literatura

GUS, *Rocznik Statystyczny 2007*.

GUS, *Rocznik Statystyczny Województw 2003*.

GUS, *Rocznik Statystyczny pracy 2003*.

GUS, *Produkt Krajowy Brutto. Rachunki narodowe w 2005 r.*, Katowice 2007.

GUS, *Gminy w Polsce*, Warszawa 1998.

GUS, *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r.*, Warszawa 2008.

GUS, *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych w 2002 r.*, Warszawa 2003.

GUS, *Rocznik Statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich w 2007 r.*, Warszawa 2008.

IMUZ: *Środowisko, obszary wiejskie*, Tom 8, zeszyt 2 (22), Falenty 2008.

Sikorska M.A., *Uwarunkowania procesu narastania liczby gospodarstw bez następców*, IERiGŻ, Warszawa 2004.

Aneks

Zestawienie ważniejszych danych o cechach rolnictwa w województwach o największym rozdrobnieniu gospodarstw rolnych według PSR-2002

Wyszczególnienie	Świętokrzyskie	Małopolskie	Podkarpackie	Śląskie
I. LUDNOŚĆ				
1. udział % ludności związanej z użytkownikami indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 1 ha i więcej UR	38,4	34,7	48,6	13,8
2. Struktura % ludności związanej z użytkownikami indywidualnych gospodarstw rolnych pod względem wieku: ludność związana z gospodarstwami w wieku				
- przedprodukcyjnym	24,3	26,2	26,2	22,1
- produkcyjnym	59,2	59,1	58,1	62,8
- poprodukcyjnym	16,6	14,6	15,7	15,0
3. Stosunek % liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym do ludności w wieku produkcyjnym	69,0	69,1	72,1	59,1
4. Liczba osób związanych z gospodarstwami rolnymi w przeliczeniu				
- na 1 gospodarstwo	1,8	1,8	1,9	1,4
- 100 ha UR	39	57	51	34
5. Struktura % osób w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia				
- wyższe	4,4	4,4	4,6	5,3
- policealne i średnie	22,3	23,7	24,7	25,9
- zawodowe	26,5	32,2	29,0	33,5
- podstawowe	39,9	36,0	37,1	30,4
- nieukończone podstawowe i bez informacji	6,9	3,8	4,6	4,9
6. Ludność w gospodarstwach domowych związanych z gospodarstwami rolnymi				
- produkującymi wyłącznie na własne potrzeby	18,5	28,0	33,1	22,8
- produkującymi głównie na własne potrzeby	11,2	28,4	34,9	22,3
- produkującymi głównie na rynek	39,3	15,2	14,9	13,4
- nie prowadzącymi działalności rolniczej	41,0	28,4	17,1	41,
II. DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARSTW ROLNYCH				
1. Gospodarstwa rolne prowadzące działalność w % ogółu gospodarstw				

- razem	77,4	73,8	78,1	59,1
- wyłącznie rolniczą	66,7	60,9	67,7	45,3
- rolniczą i pozarolniczą	8,0	8,7	9,0	7,5
- wyłącznie pozarolniczą	2,7	4,3	2,5	6,3
2. Gospodarstwa nie prowadzące działalności gospodarczej	22,6	26,2	21,9	40,1
3. Struktura gospodarstw rolnych według celów w %				
- produkujące wyłącznie na własne potrzeby	15,5	39,1	41,8	40,6
- produkujące głównie na własne potrzeby	39,4	39,7	42,7	39,3
- głównie na rynek	45,1	21,2	15,5	20,1
III. GOSPODARSTWA ROLNE				
1. Przeciętna wielkość gospodarstwa indywidualnego o powierzchni 1 ha UR i więcej w:				
- 2002 r.	5	4	4	5
- 2004 r.	5	3	3	4
2. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych w 2004 r. w %				
do 1 ha	29,4	45,7	39,8	59,6
1 – 2	70,6	54,3	60,2	40,4
2 – 5	18,2	21,7	23,4	18,4
5 – 10	28,5	25,2	26,7	14,5
10 – 20	17,3	6,3	8,3	5,1
20 – 50	5,1	1,1	1,4	1,6
50 – 100	0,9	0,0	0,3	0,7
100 i więcej	0,6	0,0	0,1	0,1
3. Gospodarstwa indywidualne gospodarujące w % na:				
- gruntach wyłącznie własnych	89,7	93,0	91,0	93,9
- gruntach w 50% i więcej dzierżawionych	6,3	3,7	4,7	2,6
- wyłącznie dzierżawionych	1,0	0,7	0,9	1,0
4. udział powierzchni gleb według wskaźnika jakości określonego przez IUNG w Puławach:				
- poniżej 0,4	24,8	20,3	11,1	17,4
- 0,4 – 0,7	24,3	14,4	20,6	21,1
- 0,7 – 1,0	17,3	19,6	27,3	24,2
- 1,0 i więcej	33,7	45,7	41,0	37,3
5. Źródło utrzymania gospodarstwa domowego w gospodarstwach o powierzchni 1 ha UR i więcej				
- rolnicze	14,0	11,9	7,4	8,3
- mieszane głównie rolnicze	18,8	32,6	34,8	25,7
- mieszane głównie nierolnicze	31,7	47,6	52,6	59,9
- nierolnicze	35,5	7,0	5,1	6,1

IV. WYKSZTAŁCENIE KIERUJĄCYCH INDYWIDUALNYMI GOSPDOARSTWA-MI ROLNYMI				
1. Udział % osób posiadających wykształcenie rolnicze:				
- wyższe	0,6	0,5	0,6	0,6
- policealne	0,1	0,1	0,1	0,1
- średnie zawodowe	4,1	3,0	3,4	3,4
- zasadnicze zawodowe	6,0	6,9	5,0	5,7
- kurs rolniczy	25,2	22,3	22,9	19,8
2. Udział % osób bez wykształcenia rolniczego	63,09	67,2	68,1	70,3
V. POWIERZCHNIA GRUNTÓW I ZASIEWÓW				
1. Struktura gruntów % gruntów ogółem				
- grunty orne	66,1	53,8	61,5	66,1
- pod zasiewami	53,0	39,7	41,1	43,3
- odłogi	10,5	12,5	15,8	18,8
- ugory	2,6	1,7	4,6	3,9
- sady	3,6	1,4	1,1	0,9
- łąki	15,0	20,8	17,3	15,6
- pastwiska	2,8	5,0	5,6	3,5
- lasy	6,9	13,0	7,6	7,2
- pozostałe grunty	5,6	5,9	7,6	6,8
2. Struktura zasiewów w gospodarstwach rolnych w %				
- zboża	72,2	67,0	70,0	77,7
w tym:				
- pszenica	22,0	29,6	32,8	22,8
- żyto	13,5	4,1	8,2	12,6
- ziemniaki	12,1	16,5	17,5	9,7
- buraki cukrowe	2,6	0,5	1,8	1,1
- rzepak i rzepik	0,7	0,6	1,8	4,0
- warzywa gruntowe	4,2	4,3	1,5	1,1
VI. ZWIERZETA GOSPDOARSKIE W INDYWIDUALNYCH GOSPDOARSTWACH ROLNYCH				
1. Obsada zwierząt w szt. na 100 ha UR				
- bydło	32,9	37,2	26,6	28,8
- w tym krowy	18,9	23,6	19,6	13,8
- owce	0,7	10,9	2,0	4,5
- konie	5,1	4,3	4,4	1,1
- trzoda chlewna	76,5	68,9	51,6	78,7
- w tym lochy	9,9	8,3	5,2	7,3
2. Obsada drobiu w tys. szt. na 100 ha gruntów rolnych	0,8	1,2	1,0	2,7
- w tym kury nioski	0,2	0,5	0,3	0,7
VII. WYDATKI GOSPDOARSTW ROLNYCH				
1. Poniesione nakłady na cele inwestycyjne w tys. zł na 1 ha UR	1,2	1,7	1,3	1,4

2. Poniesione nakłady na bieżącą produkcję w tys. zł na 1 ha UR	0,8	0,9	0,8	1,3
VIII. TYPY GOSPODARSTW ROLNYCH				
1. Procent gospodarstw rolnych o typie rolniczym z tego specjalizujących się w % ogółem w:				
- uprawach polowych	69,1	53,5	51,8	38,4
- uprawach ogrodniczych	13,1	6,0	5,3	5,7
- uprawach trwałych	2,0	1,3	0,6	2,0
- chowie w systemie wypasowym	3,9	1,1	0,7	1,2
- chowie z użyciem pasz treściwych	5,8	14,2	7,6	4,4
- różne uprawy	1,4	1,3	0,9	4,0
- różne zwierzęta	11,0	3,8	4,8	4,0
- różne uprawy i różne zwierzęta	10,3	11,7	12,8	6,5
IX. PRODUKCJA TOWAROWA				
1. wartość skupu w tys. zł na 1 ha UR w 2002 r.	2,7	1,8	2,2	2,8
w tym w gospodarstwach indywidualnych o pow. powyżej 1 ha UR	1,7	1,6	1,3	2,4
2. Struktura % produkcji towarowej				
- zboża	6,9	1,1	7,1	8,8
- rośliny przemysłowe	3,6	2,5	3,3	6,9
- ziemniaki	6,0	18,5	0,7	2,3
- warzywa	10,5	6,4	9,9	4,7
- owoce	17,0	13,0	7,8	1,9
- żywiec wołowy	3,4	5,6	4,1	5,3
- żywiec wieprzowy	14,0	13,3	16,0	36,0
- żywiec drobiowy	5,6	7,2	8,3	7,9
- jaja	4,0	6,8	5,5	5,8
- mleko	25,1	21,7	31,2	15,4
X. PRODUKCJA DODANA ROLNICTWA I KLASY WIELKOŚCI EKONOMICZNEJ GOSPODARSTW ROLNYCH				
1. wartość produkcji dodanej w przeliczeniu na:				
- 1 osobę związaną z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego	1,5	0,7	0,6	1,2
- 1 ha UR	1,5	1,3	0,9	1,9
2. Struktura gospodarstw wg siły ekonomicznej gospodarstw rolnych mierzonej w ESU				
- 0 – 2	66,8	85,3	88,7	86,1
- 2 – 4	18,3	9,5	8,3	6,5
- 4 – 6	7,4	2,6	1,7	2,7
- 6 – 8	3,3	1,1	0,6	1,5
- 8 – 12	2,6	0,8	0,4	0,7
- 12 i więcej	2,5	0,7	0,3	1,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie PSR-2002, opracowanego i opublikowanego przez GUS.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk i oprawa: QUICK-DRUK s.c.